

Tot laste der Stadt Rotterdam

De verkoop van lijfrenten en de Rotterdamse renteniers (1653-1690)

Martijn van der Burg
Kijkduinstraat 71-III
1055 XS Amsterdam
Studentnr.: 9802525

Doctoraalscriptie
Economische en sociale geschiedenis
Universiteit van Amsterdam

28 juni 2002

Inhoudsopgave

1. Inleiding	
1.1 Inleiding op het onderzoek	3
1.2 Vraagstelling	5
1.3 Bronnen en methode	5
1.4 Het zelfbeeld van Rotterdam	6
1.5 Overzicht	9
2. Rotterdam in de zeventiende eeuw	11
2.1 De stad in juridische zin: stadsrecht.	12
2.2 De stad als demografisch verschijnsel	15
2.3 De vorm van Rotterdam	17
2.4 De stedelijke economie: handel en nijverheid	19
2.5 Het probleem van de sociale stratificatie	23
2.5.1 Klasse of stand?	23
2.5.2 De Rotterdamse regentenklasse	25
2.6 Het land rondom de stad	28
2.7 Het Hollandse stedennetwerk	30
2.8 Europa: migranten in Rotterdam	33
2.9 Besluit	37
3. Het rentenbeleid en de verkoop van lijfrenten	38
3.1 Historiografie van de financiële stadsgeschiedenis	38
3.2 Terminologie: los- en lijfrenten	41
3.3 Waarom rentenkoop?	45
3.4 De Rotterdamse boekhouding	46
3.5 Financiële verwickelingen tussen 1653 en 1690	48
3.6 ‘Vercopinghe’ van lijfrenten tussen 1653 en 1690	50
3.7 Besluit	58

4. De Rotterdamse renteniers	60
4.1 Persoonsgegevens	60
4.2 De rijkdom van de renteniers	62
4.3 Sekseratio	67
4.4 Beroepen en stedelijke ambten	69
4.5 Herkomst: woonplaats en adres	74
4.6 Migranten	80
4.7 Het profiel van de Rotterdamse lijfrentenier 1653-1690	83
5. Conclusie	85
Appendix I: formulier van de lijfrenten	88
Appendix II: stadsrekening Ordinaris 1653-1663	91
Appendix III: stadsrekening Extraordinaris 1653-1673	93
Appendix IV: Rotterdams jaarlijkse interestlast 1653-1673	97
Archivalia	98
Literatuur	100

Tot laste der Stadt Rotterdam

De verkoop van lijfrenten en de Rotterdamse renteniers (1653-1690)

1.1 Inleiding op het onderzoek

In de *Erflaters van onze beschaving* schreven Jan en Annie Romein dat de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden geboren was uit “een reeks vergissingen.”¹ Aan de vooravond van de Tachtigjarige Oorlog was niemand van plan geweest de vorst af te zweren, en in plaats daarvan de Staten-Generaal soeverein te verklaren. Toch zou Noord-Nederland het officieel tot 1795 zonder staatshoofd moeten stellen. Theoretisch lag in het Republikeins staatsbestel de hoogste macht bij de Staten-Generaal. Maar in de praktijk waren het de Provinciale Staten die bepalend waren voor de besluitvorming in de Republiek. Elk van de zeven Statenvergaderingen boog zich afzonderlijk over het te volgen beleid. Binnen de Provinciale Staten waren er ook weer verschillende groeperingen, zoals de steden en de adel, die voor hun eigen belangen opkwamen.² Al met al was de Republiek een complex geheel van *deliberatie* (overleg) en *persuasie* (overreding), waarbij de ene groep niet zonder de andere kon.

Ook wat betreft de financiën kende de Republiek een verregaande decentralisatie. Eind zestiende eeuw was geprobeerd een aantal centrale belastingen in te voeren, maar deze waren (vooral in de landgewesten) weinig enthousiast ontvangen. Vandaar dat de centrale belastingen binnen enkele jaren werden afgeschaft of afgezwakt, waarmee de Staten-Generaal afhankelijk werden van belastingen geïnd door de Provinciën. In de regel vormden de opbrengsten uit die belastingen meer dan tachtig procent van alle inkomsten.³ Ondanks deze op het eerste gezicht omslachtige belastingheffing wist de Republiek van heel Europa het hoogste bedrag aan belastingen per hoofd van de bevolking op te halen.⁴

Dit was mogelijk omdat de Noordelijke Nederlanden een relatief grote welvaart kenden, die bovendien niet voorbehouden was aan één stad of één gewest. Handel en nijverheid concentreerden zich weliswaar in enkele Hollandse steden (met name in Amsterdam) maar vergeleken met omringende landen was de rijkdom buitengewoon

---

¹ Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. I: 14e – 16e eeuw* (Amsterdam 1947) 166.

² Henk van Nierop, ‘Popular participation in politics in the Dutch Republic’, in: Peter Blickle (ed.), *Resistance, representation and community* (Oxford 1997) 275.

³ Marjolein 't Hart, ‘Tussen kapitaal en belastingmonopolie. Interne grenzen aan staatsvorming in Nederland’, in: Henk Flap en Marco H.D. van Leeuwen (red.), *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen* (Hilversum 1994) 133, 136.

⁴ D.H. Pennington, *Europe in the seventeenth century* (London and New York 1989) 258.

gespreid.⁵ Dat het gewest Holland zo rijk was, blijkt bijvoorbeeld uit de nominale lonen, die er vanaf het begin van de zeventiende tot diep in de achttiende eeuw hoger waren dan waar ook in Europa.⁶

De gespreide en hoge welvaart, gecombineerd met een relatieve politieke rust, maakte het mogelijk een groot deel van de bevolking te belasten. Niet dat er in de Republiek nooit problemen waren bij de belastinginning, maar vergeleken met omringende Europese landen vielen deze enorm mee. Massale opstanden naar aanleiding van de belastingdruk (zoals bijvoorbeeld de *Fronde* tussen 1648 en 1653 in Frankrijk) kwamen niet voor.⁷

Behalve belastingen kende de Republiek nog een ander instrument om de rijkdom van haar burgers aan te spreken. Dit was de verkoop van zogenaamde *renten*. Hieronder werd verstaan de verstrekking van geld door particulieren of instanties aan de overheid. Daarvoor kreeg men in ruil een jaarlijkse vergoeding aan interest. Ingezetenen van de Republiek leenden veel en frequent aan de overheid. Het vertrouwen was groot, en de interestpercentages laag.⁸ Dit was voor de overheid erg voordelig: zij beschikte zodoende meestal over veel geldschietters, en de interestvergoedingen konden betrekkelijk laag blijven.

1.2 Vraagstelling

Zowel de Provinciale Staten als de afzonderlijke steden verkochten veel renten. Mijn onderzoek heeft zich in de eerste plaats gericht op de verkoop van lijfrenten aan particulieren door het Rotterdamse stadsbestuur. Daarbij stond de volgende vraag centraal: *wie waren de rentenkopers die tussen 1653 en 1690 een lijfrente aangingen?*

Hier hangt een aantal andere deelvragen mee samen. Enerzijds waren dit vragen die betrekking hadden op de stad Rotterdam. Wat waren de voorwaarden voor de rentenverkoop en wie had daar wie baat bij? Vragen die betrekking hadden op het stadsbestuur konden zich ook toespitsen op de praktische kant van de rentenverkoop. Hoe gingen de stadsbestuurders

---

⁵ A. Th. van Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1780)', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Rijswijk 1993) 121.

⁶ Het gaat hier om het nominale loon van alle stedelijke en landelijke loontrekkers in Holland. In de periode na 1650 bleef het nominale loon gelijk, maar gingen de hogere inkomens erop vooruit ten koste van de lagere inkomens. Vgl.: Jan de Vries, 'De huishoudportemonnee en de spulletjes. Een poging zicht te krijgen op de gezinshuishouding vanaf de vijftiende eeuw', in: Anton Schuurman e.a. (red.) *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850* (Amsterdam 1997) 37-38, 42.

⁷ Philip Lee Ralph, e.a. (red.), *World Civilizations. Their history and their culture* 1 (New York and London 1997) 729.

⁸ Alleen in Genua kon de overheid het zich veroorloven een nog lagere vergoeding te geven dan in de Republiek. Vgl.: M. 't Hart, 'Public loans and moneylenders in the seventeenth century Netherlands', in: *NEHA* 1 (1989) 119.

bijvoorbeeld om met de interestlast als gevolg van de verkoop van renten? Wanneer werden welke leningen ten laste van Rotterdam afgesloten, en wat waren de bijkomende gevolgen hiervan op de lange termijn?

Anderzijds was het relevant een aantal deelvragen te formuleren wat betreft de identiteit van de renteniers. Hoe waren de lijfrenteniers geografisch verspreid over de stad Rotterdam? Waren er ook personen van buiten de stad die een lijfrente aangingen? Zijn alleen de allerrijkste burgers leningen aangegaan, of leenden ook andere mensen geld aan de stad? Deze hoofd- en deelvragen heb ik beantwoord aan de hand van een reeks stukken uit het Rotterdamse gemeentearchief.

1.3 Bronnen en methode

De Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam heeft de beschikking over veel zeventiende-eeuws materiaal, waar bovendien nog vrij weinig onderzoek naar gedaan is. Na de vondst van bruikbaar archiefmateriaal uit de periode 1653-1690, besloot ik mij te richten op de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Om een indruk te krijgen van de algemene ontwikkeling van de inkomsten aan renten, en om duidelijk te maken wat Rotterdam jaarlijks aan interest uitgaf, zijn de stadsrekeningen gebruikt. Het accent ligt hierbij op stadsrekeningen van de *thesaurier extraordinaris*. Dit was de stedelijke boekhouder die verantwoordelijk was voor het aangaan van nieuwe leningen en de uitbetaling van interest. In het bijzonder zijn de rekeningen doorgenomen die de thesaurier extraordinaris tussen 1653 en 1673 bijhield.

Om de identiteit van de Rotterdamse rentenkopers te achterhalen is de *blaffaert* (klapper) van de lijfrenten gebruikt.⁹ Alle lijfrenten die door de stad Rotterdam tussen 1653 en 1690 verkocht zijn, staan in dit document vermeld. In totaal waren dat 599 afzonderlijke lijfrenten, die verkocht werden aan 367 verschillende lijfrenteniers.¹⁰ Om deze personen te kenschetsen, is gebruik gemaakt van de zogenaamde prosopografische methode. Deze methode draait om het schrijven van een collectieve biografie van een groep overeenkomstige personen. In dit geval hebben alle onderzochte personen tussen 1653 en 1690 één of meer lijfrenten bij de stad Rotterdam gekocht. Van al deze personen is een aantal minimumgegevens bekend, zoals naam en het bedrag van de lijfrente die men kocht.

---

⁹ In modern Nederlands ook wel blaffer; afgeleid van het Franse *blafard* (vaal), naar de kleur van de omslag van de klapper. Vgl.: D.E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, I ('s-Gravenhage 1885) 1283.

¹⁰ Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam (GAR), Oud Stadsarchief (OSA), inv. nr. 3663.

Aanvullende informatie over de maatschappelijke positie van de aldus gevonden renteniers is op een aantal manieren verkregen. In de eerste plaats middels *De vroedschap van Rotterdam 1572-1795* van E.A. Engelbrecht. Deze vroedschapsstudie bevat gegevens over onder meer beroep, familiebanden, ambten en woonplaats van alle vroedschapsleden. Het bestaan van deze studie was (naast de beschikbaarheid van archivalia) een van belangrijkste voorwaarden voor dit prosopografische onderzoek.

Naast gegevens uit gepubliceerd materiaal is een tweetal belastingregisters gebruikt om meer informatie over de rentenkopers te verkrijgen: een verpondingsregister uit 1665, en een belastingkohier uit 1674.¹¹ Verder zijn onder meer besluiten van de Rotterdamse vroedschap uit het Oud Stadsarchief geraadpleegd, en resoluties van de Staten van Holland uit het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.

1.4 Het zelfbeeld van Rotterdam

De keuze voor deze periode brengt een moeilijkheid met zich mee, want over de geschiedenis van Rotterdam in de zeventiende eeuw is vrij weinig gepubliceerd. Het lijkt erop dat Rotterdams geschiedenis van de laatste honderdvijftig jaar – waarin de industriële ‘Werkstad’ vorm kreeg, verwoest werd, en weer vorm kreeg – haar schaduw werpt over die van de vroegmoderne tijd. Het is niet voor niets dat H.C. Hazewinkel zijn *Geschiedenis van Rotterdam* liet beginnen met de prachtige volzin: “Zou er wel één volkrijke stad in West-Europa zijn, die terug kan zien op een bijna 600 jarig communaal bestaan, waar niettemin de verbondenheid met het locale verleden [...] zoo vaag beseft wordt als in Rotterdam, waar de belangstelling voor wording en groei [...] buiten een zeer kleinen kring van vakmensen en dilettanten zoo gering is en ook vroeger was?”¹²

Volgens H.C. Hazewinkel hebben we hier te maken met een typisch Rotterdamse karaktereigenschap. Maar is dat ook zo? Als we een sprong van 100 jaar in de tijd zouden maken naar Rotterdam anno 1840, dan zouden we een heel andere stad aantreffen. Een stad die in veel opzichten nog overeen kwam met de ‘schone koopstad’ die het ten tijde van de Republiek was. Dan zouden we een stad zien die net als in de zeventiende eeuw gedomineerd werd door succesvolle kooplieden, die ijverden voor het culturele aanzien van de eigen stad.

---

¹¹ ‘Kohier van de 200ste penning’, GAR, OSA, inv.nr. 4114; ‘Kohier van het klein familiegeld’, GAR, OSA, inv. nr. 4166.

¹² H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam I* (Rotterdam 1974) 7.

Zo werd bijvoorbeeld in 1853 de schouwburg aan de Coolingsingel uit 1774 grondig verbouwd; om in 1887 voor de sloop verkocht te worden.¹³

Op dat moment was de stad bezig danig van karakter te veranderen. Industrie deed haar intrede en moderne havens werden gegraven. De oud-Hollandse koopstad werd de transitostad van nu. Gepaard met deze economische groei steeg het aantal inwoners drastisch, van 90.000 Rotterdammers in 1850 tot 300.000 in 1900.¹⁴ Dit maakte het voor Rotterdam noodzakelijk om de Maas ‘over te springen’. Op de linker-rivieroever verrezen de eerste haastig gebouwde woonwijken.

Al deze veranderingen beïnvloedden ook het zelfbeeld – en het geschiedbeeld – van de Rotterdammers. Het stadsbestuur had grote financiële offers gebracht voor de moderne ‘Werkstad’, en veel arbeiders woonden en werkten in de nieuwe wijken. Wie te veel aandacht besteedde aan de stad die aan het verdwijnen was, werd verweten van on-Rotterdams denken.¹⁵ Symbolisch voor deze ontwikkeling was de sloop van de Oude Oosterhoofdpoort uit 1596. De poort had eeuwenlang als logo van de stad gefungeerd, totdat hij in 1856 werd gesloopt.¹⁶ Nieuwe industriële monumenten als ‘De Hef’ zouden die rol overnemen.¹⁷

Enkele maanden nadat Hazewinkels verzuchting van de drukpers rolde, brak voor Nederland de Tweede Wereldoorlog uit. Het bombardement van 14 mei 1940 rekende nog grondiger af met de oude koopstad dan zeventig jaar industrialisering. Het totale verdwijnen van de binnenstad moet een grote invloed gehad hebben op de historische interesse. “Mentaal reikt het bombardement veel verder dan de ruïnes en de wederopbouw”, schreef Willem Frijhoff in een poging de Rotterdamse mentaliteit te karakteriseren, “Het markeert een cesuur tussen dat deel van de geschiedenis dat de moeite waard is (de actualiteit sinds 1940) en het deel van de geschiedenis dat niet meer is dan een interessant stuk stadsverleden (alles daarvóór).”¹⁸ Op dit moment voert Hans van der Pauw in opdracht van het Rotterdamse

¹³ Henk Gras en Philip Hans Franses, ‘Toneelverval getoetst. Een statistische analyse van het theaterbezoek te Rotterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw’, in: *TvSG* 24 (1998) 260.

¹⁴ Paul van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000) 173.

¹⁵ P.Th. van de Laar, *Veranderingen in het geschiedbeeld van de koopstad Rotterdam* (Rotterdam 1998) 22-27.

¹⁶ *Stadsmuseumkrant*, tweede jaargang, nr. 5 (2001) 3.

¹⁷ Industriële objecten als ‘De Hef’ sloten naadloos aan bij modernistische stromingen in de kunst als het constructivisme en de Nieuwe Zakelijkheid. Zo was in 1927 een korte film over de Hef, getiteld ‘De brug’, een groot succes onder de Amsterdamse avant-garde. Vgl.: Hans Schoots, ‘De rechte lijn naar het paradijs: Rotterdams modernistische erfenis’, in: Willem Frijhoff, e.a., *De Rotterdamse cultuur in elf spiegels* (Rotterdam 1993) 115-116.

¹⁸ Willem Frijhoff, ‘Beelden, verhalen, daden: stads cultuur’, in: Idem, e.a., *De Rotterdamse cultuur in elf spiegels* (Rotterdam 1993) 15.

gemeentebestuur onderzoek uit naar de gevolgen voor de samenleving van zowel de verwoesting als de wederopbouw.¹⁹

In de inleiding van zijn *De kleyne mast van de Hollandse coopsteden* legt ook Hans Bonke een direct verband met de oorlog: “Dat de historiografie ten tijde van de Republiek [...] betrekkelijk weinig aandacht heeft gekregen”, stelt Bonke, “is een gevolg van de vernietiging van de oude binnenstad”.²⁰ Aangezien de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam de oorlog ongeschonden doorstond, kan dit niet geweten worden aan het ontbreken van archiefmateriaal.²¹

Na de oorlog was het boek *De groei van de grote werkstad* uit 1952 van P.J. Bouman en W.H. Bouman verantwoordelijk voor de verspreiding van het begrip ‘Werkstad’ onder een breed publiek. Deze studie was het resultaat van interviews met mensen die vanaf 1880 in Rotterdam waren komen wonen en werken. De auteurs schetsten het beeld van een industriële stad met veel nieuwkomers, die veelal afkomstig waren uit Brabant of van de Zeeuwse eilanden, en zich in de nieuwe groeibuurten op de linker Maasoever vestigden. Deze nieuwe Rotterdammers waren – volgens Bouman en Bouman – wars van verschillen in status, wisten van aanpakken en hadden hevig geleden.²² Uit recent onderzoek is gebleken dat de ‘Bouman-en-Bouman-hypothese’ niet klopt. Dit doet echter niets af aan de invloed die het boek had op het Rotterdamse zelfbeeld.²³ Aan de ene kant grepen zij terug op een al bestaand negentiende-eeuws idee van de ‘Werkstad’, terwijl zij tegelijkertijd appelleerden aan het sentiment van de wederopbouw.

Inmiddels heeft er een herwaardering van de geschiedenis plaatsgevonden. In de eerste plaats is de oude *Geschiedenis van Rotterdam* van H.C. Hazewinkel vervangen door een nieuwe integrale geschiedenis, geschreven door Arie van der Schoor en van Paul van de

---

¹⁹ Eind 2004 moet dit onderzoek zijn voltooid. De resultaten worden waarschijnlijk medio 2006 gepubliceerd. Zie: <http://www.gemeentearchief.rotterdam.nl>.

²⁰ Hans Bonke, *De kleyne mast van de Hollandse coopsteden. Stadsontwikkeling in Rotterdam 1572-1795* (Amsterdam 1996) 12.

²¹ Bonke, *De kleyne mast*, 12

²² P.J. Bouman en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam* (Assen 1952) 113.

²³ Paul van de Laar en Jan Bruggeman hebben aangetoond dat Rotterdam veel minder open voor nieuwkomers was dan Bouman en Bouman veronderstelden. Bovendien kozen migranten er niet massaal voor om in Rotterdam-Zuid te wonen. Vgl.: Jan Bruggeman en Paul van de Laar, ‘Rotterdam als migrantenstad aan het einde van de negentiende eeuw’, in: Paul van de Laar (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998).

Laar.²⁴ Hierin is de aandacht evenredig verdeeld over de verschillende tijdvakken, en is getracht lacunes in de geschiedschrijving zoveel mogelijk op te vullen.²⁵

Een belangrijk werk, dat in het bijzonder de zeventiende en de achttiende eeuw behandelt, is het al eerder genoemde *De kleyne mast van de Hollandse coopsteden* van Hans Bonke. In dit werk wordt de groei van Rotterdam tussen 1572 en 1795 in verband gebracht met allerlei demografische en economische ontwikkelingen. Bij mijn weten is Hans Bonke de enige die in zijn onderzoek enkele posten uit de Rotterdamse stadsrekeningen over een langere periode heeft geanalyseerd.

Ten slotte wil ik Jori Zijlmans' *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw* noemen, dat het resultaat is van bewonderenswaardig zoekwerk in de Rotterdamse notariële archieven. Deze studie, waarin een achttal verenigingsvormen onder de loep wordt genomen, is van belang omdat het een indruk geeft van het sociale netwerk in de zeventiende eeuw. De studie van E.A. Engelbrecht *De Rotterdamse vroedschap 1572-1795* geeft wel informatie over verwantschap, adres, beroep en dergelijke, maar laat niet zien wie met wie omging en wat hen bezighield. Vooral in mijn poging de Rotterdamse rentenkopers te kenschetsen, is het boek van Zijlmans mij van nut geweest.

1.5 Overzicht

Uit dit alles is hopelijk duidelijk geworden dat ondanks de herwaardering van de Rotterdamse geschiedenis, een groot deel daarvan nog moet worden ingevuld. En dat geldt zeker voor de geschiedenis van de stadsfinanciën. Deze discipline, die zowel raakvlakken heeft met de sociaal-economische geschiedenis als met de meer 'politieke' stedengeschiedenis, wordt weinig beoefend. Meer over de financiële stedengeschiedenis, en bijkomende problemen in het derde hoofdstuk.

Allereerst wordt in het tweede hoofdstuk een beeld te geven van de Maasstad zoals die zich tussen 1600 en 1700 globaal ontwikkeld heeft. Het is niet gemakkelijk een stad van enkele tienduizenden inwoners over een periode van een eeuw te beschrijven zonder te veel zijwegen in te slaan. Hier en daar zijn de cesuren 1600-1700 niet zo nauw genomen. In hoofdstuk drie en vier wordt in het bijzonder aandacht besteed aan de tijdspanne 1653-1690:

---

²⁴ Arie van der Schoor, *Stad in aanwas De geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999); Van der Laar, *Stad van formaat*.

de periode waarin de Rotterdamse lijfrenten verkocht werden die aan de basis stonden van dit onderzoek.

Om mijzelf te beperken heb ik er in het eerste hoofdstuk voor gekozen Rotterdam op twee verschillende manieren te bekijken. In de eerste plaats aan de hand van vijf welomschreven criteria, en daarnaast aan de hand van de relaties die Rotterdam onderhield met achtereenvolgens het achterland, andere steden, en ten slotte komt de relatie tussen Rotterdam en de rest van Europa aan bod.

Een aantal theorieën is gebruikt om vat te krijgen op de materie. Voor de ruimtelijke ordening van het vroegmoderne Rotterdam heb ik gebruik gemaakt van Gideon Sjobergs model van de preïndustriële stad. Dit model heb ik gecombineerd met ideeën (onder andere van Emile Durkheim) over de relatie tussen de ruimtelijke structuur en de sociale structuur van een stad. Verschillende sociale lagen binnen de stedelijke gemeenschap (de sociale stratificatie) heb ik proberen te onderscheiden op basis van een theorie van Roland Mousnier.

In het derde hoofdstuk wordt ingegaan op de puur financiële en beleidstechnische kant van de Rotterdamse rentenverkoop. Na een historiografisch overzicht wordt een aantal gehanteerde begrippen verder uitgelegd. Bovendien wordt de globale ontwikkeling van de schuldenlast tussen 1653 en 1690 aan de hand van de lijfrentenemissies nader bekeken. Het draait in dit hoofdstuk vooral om de stedelijke strategie aangaande de rentenverkoop.

Het omgaan met een schuldenlast was echter meer dan een economisch of institutioneel vraagstuk. Het waren sociaal-economische omstandigheden die de rentenverkoop toestonden. Vandaar dat in het vierde hoofdstuk de Rotterdamse renteniers centraal staan. Aan de hand van de prosopografische methode en de reeds besproken bronnen wordt antwoord gegeven op die vraag wie de Rotterdamse lijfrenteniers waren.

De titel “Tot laste van Rotterdam” kan op meerdere manieren geïnterpreteerd worden. Het stadsbestuur van Rotterdam werd door de verkoop van renten belast met schuld. Maar ook de burgers van Rotterdam deelden de lusten en de lasten. In tijden van nood waren het namelijk de Rotterdamse burgers waarop het stadsbestuur terug moest vallen. Op deze manier werd de schuldenlast van hogere bestuurscolleges als de Staten-Generaal, via de Provinciale Staten en de stadsregeringen afgewikkeld op de ingezetenen van de Republiek. Een aanzienlijk deel daarvan kwam in de vorm van renten bij de renteniers terecht.

---

²⁵ Over de noodzaak voor een nieuwe geschiedenis van Rotterdam, het zogenaamde ‘project geschiedschrijving Rotterdam’, zie: Paul van de Laar en Arie van der Schoor, ‘Een nieuwe stadsgeschiedenis voor Rotterdam’ in:

2. Rotterdam in de zeventiende eeuw

Op het eerste gezicht lijkt een stad een tamelijk concreet historisch onderzoeksobject. Steden zijn immers tastbaarder dan de menselijke psyche, beter gedocumenteerd dan dromen, en veel ouder dan bijvoorbeeld provincies, algemeen kiesrecht of de boekdrukkunst. Desondanks is een stad niet enkel een concentratie van constructies, maar ook een mentale constructie van degene die een stad wil onderzoeken, of dat nu een historicus of een andere wetenschapper is. Het is daarom belangrijk te weten hoe in het verleden gepoogd is het verschijnsel ‘stad’ te omschrijven.

Stedengeschiedenis brengt het gevaar met zich mee van de ‘*one-damn-thing-after-another approach*’, zoals de Amerikaanse stedenhistoricus Robert R. Dykstra ooit stelde.²⁶ Dit omdat een duidelijk raamwerk om bevindingen te structureren dikwijls ontbreekt. Om deze problemen op te vangen, ben ik op twee manieren te werk gegaan. Enerzijds volgens de traditionele ‘biografische’ benadering, die de stad als een onafhankelijke variabele opvat. Anderzijds middels netwerktheorieën waarin de stad een afhankelijke variabele is, en deel uitmaakt van een groter geheel.²⁷ Het verschil tussen beide methoden komt naar voren bij de verklaring van verschijnselen.

Aanhangers van de eerste werkwijze zullen eerder geneigd zijn de nadruk te leggen op ‘stadseigen’ factoren. Migratie bijvoorbeeld, zal in dat geval opgevat worden als het resultaat van een aantal *pull*- en *push*factoren. Hierbij moet men denken aan gunstige vestigingsvoorwaarden voor kooplieden als pullfactor, of het ontbreken van een universiteit als pushfactor. Wanneer een stad als een onderdeel gezien wordt van een groter netwerk van nederzettingen, dan beïnvloeden bijvoorbeeld demografische ontwikkelingen in de ene stad die in andere steden en dorpen. Eenzelfde beredenering kan opgaan voor economische of politieke ontwikkelingen. Het onderscheid tussen beide methoden is uiteraard minder scherp dan ik hier stel. Een stad wordt gevormd door de optelsom van vele subjectieve criteria. Het gaat mij echter vooral om het verschil in *perspectief* bij het beschrijven van Rotterdam.

Holland Historisch Magazine, 4 (1999) oktober 1999, 4-5; P. van de Laar, ‘Geschiedschrijving Rotterdam vanaf circa 1400’, in: *NHB* 10.1 (1996) 70.

²⁶ William O. Aydelotte, Allen G. Bogue en Robert William Fogel, ‘Introduction’, in: Idem (eds.), *The dimensions of quantitative research in history* (Princeton 1972) 48.

In eerste instantie richt ik mij op de vijf voornaamste criteria die door ‘traditionele’ stedenhistorici gebruikt zijn om ‘stad’ te definiëren. Achtereenvolgens zal ik juridische, demografische, morfologische, economische en maatschappelijke bundels van kenmerken bespreken en toepassen op Rotterdam.²⁸

Nadat de stad *intra muros* ter sprake is geweest, volgt logischerwijs Rotterdam *extra muros*. Hier heb ik geprobeerd duidelijk te maken wat Rotterdams relaties waren met respectievelijk het omliggende platteland, andere Hollandse steden, en de rest van Europa. Dit doe ik – uitdrukkelijk gesteld – niet aan de hand van een uitgewerkte theorie of een netwerkmodel. Om Rotterdam in zijn context te kunnen plaatsen qua plaats en periode vind ik de verhouding met andere gebieden echter van een te groot belang om dit af te doen in een voetnoot. Om hier invulling aan te geven, heb ik mij gericht op de migranten die in Rotterdam woonden, en de voornaamste relaties met het buitenland onderhielden.

Wat de invloed is van al deze factoren, relaties, en toevalligheden op de stedelijke financiën (de invloed op de Rotterdamse rentenverkoop in het bijzonder), en wat de consequenties daarvan zijn voor op het onderzoek, loopt als een rode draad door dit hele hoofdstuk.

2.1 De stad in juridische zin: stadsrecht.

De stad vormde een andere rechtskring dan het omliggende platteland. Het was een territorium met een eigen rechtspraak: het stadsrecht. Steden hadden dankzij dit stadsrecht niet alleen een eigen rechtspraak, maar ook bevoegdheden wat betreft de wetgeving, het voeren van een eigen boekhouding en het instellen van eigen bestuursraden. Op deze manier werd de *poorte* of *poorterie* gecreëerd: de stedelijke gemeenschap met een eigen grondgebied en ingezetenen.²⁹ De poorterie was in enkele opzichten ook een rechtspersoon, aangezien schulden buiten de stad aangegaan door de ene burger verhaald konden worden op een medeburger. Het stadsrecht garandeerde de stadsbewoners een zekere autonomie, al wist geen

---

²⁷ Harry S.J. Jansen, ‘Wrestling with the angel: on problems of definition in urban historiography’, in: *Urban History* 23 (1996) 279.

²⁸ F.M. Dieleman, R.B. Jobse, G.A. Hoekveld, J. van Weesep, *Geografie van stad en platteland in de westerse landen* (Haarlem 1981) 10-12.

²⁹ H. ten Boom, ‘Rotterdam aan de vooravond van de Reformatie’, in: *RJB* IX.1 (1983) 202.

enkele stad in de Nederlanden zich ooit helemaal te onttrekken aan de macht van de graaf of de Staten.³⁰

Een groot bezwaar tegen het bovenstaande juridische stadsbegrip is dat het bezit van stadsrecht niet altijd betekende dat een nederzetting ook werkelijk stedelijke functies had. Het was niet ongewoon dat een graaf een plaats stadsrecht verleende, in de hoop dat deze uit zou groeien tot een volwaardige stad.³¹ En andersom kon het ook voorkomen dat plaatsen met een stedelijke omvang en functie lange tijd geen stadsrecht bezaten.³² Den Haag ontving het bijvoorbeeld pas in 1811 - dankzij Napoleon - terwijl deze stad net twee belangrijke functies (die van residentie en regeringszetel) was kwijtgeraakt aan Amsterdam.³³

De meeste West-Europese steden kenden in vroegmoderne tijd een bestuur bestaande uit gekozen poorters, die zitting hadden in een of meer colleges. Er bestond een grote verscheidenheid aan gebruiken omtrent de verkiezing van raadsleden en de precieze vorm van het stadsbestuur, maar vrijwel elke stedelijke regering bezat de volgende drie kenmerken. Ten eerste droeg het bestuur een collectief karakter: de macht werd eerder door een groep uitgeoefend dan door een aantal individuen. Ten tweede was lidmaatschap in principe een kwestie van uitverkiezing, en niet van erfopvolging. Weliswaar hadden stadsbesturen naar huidige maatstaven meer weg van een oligarchie dan van een meritocratie; dat neemt niet weg dat familiebanden nooit een wettige basis voor verkiezing waren. En ten derde bestonden alle stadsbesturen volledig uit mannen.³⁴

In de Nederlanden kende het stadbestuur doorgaans twee raden: het 'gerecht' of 'magistraat', en de 'vroedschap' of 'raad'. Het gerecht hield zich bezig met wetgevende, administratieve en juridische zaken en bestond uit een schout, zeven schepenen en twee tot vier burgemeesters. Deze laatsten waren voornamelijk verantwoordelijk voor het dagelijks bestuur. De vroedschap bestond meestal uit twintig tot veertig gekozen burgers. Meestal gebeurde dat door de Provinciale Staten of de stadhouder. De belangrijkste taak van de vroedschap was het aanstellen van magistraten, die in de regel uit de eigen gelederen

---

³⁰ P.B.M. Blaas, 'Stedelijke naijver. Een inleidende verkenning', in: P.B.M. Blaas en J. van Herwaarden (red.), *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* ('s-Gravenhage 1986) 13.

³¹ R. van Uytven 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: D.P. Blok, et.al. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden (deel 2)* (Haarlem 1982) 188.

³² Voor de ontwikkeling van de stedelijke autonomie van verschillende Hollandse steden zie: *Holland 1* (1969).

³³ J. Roegiers en N.C.F. van Sas, 'Revolutie in noord en zuid (1780-1830)', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Rijswijk 1993) 228.

³⁴ Christopher R. Friedrichs, *The early modern city 1450-1750* (London and New York 1995) 45-47.

kwamen. In tegenstelling tot magistraten werden vroedschapsleden voor het leven aangesteld.³⁵

Rotterdam week weinig af van dit algemene schema. Het college van de ‘Heeren van de Weth’ of kortweg de ‘Weth’, bestond uit vier burgemeesters, zeven schepenen, en een baljuw annex schout. Burgemeesters en schepenen werden benoemd door de stadhouder. Die kon kiezen uit een aantal door de *boonheren* genomineerde personen. De boonheren waren de voornaamste magistraten en vroedschappen die hun naam ontleenden aan de zwarte en witte bonen waarmee zij lootten. Met het wegvallen van een stadhouder in 1650 werd besloten om voortaan *by blinde lotinghe* magistraten aan te stellen. Ook deze loting werd door de boonheren uitgevoerd.

Daarnaast was er nog een aantal andere gewichtige ambten te verdelen, waaronder dat van de baljuw. Deze functionaris was verantwoordelijk voor de ordehandhaving in Rotterdam. Zowel de baljuw van Rotterdam als die van Schieland werden elke vijf jaar direct door de vroedschap benoemd.³⁶ Een vijftal *vredemakers* assisteerde de baljuw en zijn schepenen bij rechtzaken. Ze deden het vooronderzoek, en in het geval van kleine vergrijpen mochten ze ook boetes opleggen.³⁷

De *thesaurier* of *tresorier* was verantwoordelijk voor de inkomsten en uitgaven van de stad, en werd ook door de vroedschap aangesteld. In de zeventiende eeuw kende Rotterdam er twee: een *thesaurier ordinaris* en een *thesaurier extraordinaris*. Zij waren hoofdelijk aansprakelijk voor de stadsrekeningen. Wanneer een thesaurier niet binnen zes maanden na het verstrijken van het loopjaar aan alle financiële verplichtingen voldaan had, kon hij rekenen op twaalf procent interest over het te vorderen bedrag. In het ergste geval had het stadsbestuur zelfs het recht de thesaurieren in gijzeling te nemen.³⁸

De stadspensionaris was een jurist die het stadsbestuur met raad en daad bijstond. Maar het pensionarisschap was geen doorsnee betrekking. Elke pensionaris kreeg bij zijn benoeming een nieuwe instructie, en mocht daarnaast geen andere stedelijke functies vervullen. Tevens behartigde de pensionaris, als een soort ambassadeur van Rotterdam, de belangen van de stad naar buiten toe. In die hoedanigheid ging hij frequent *ter dagvaart*, dat wil zeggen dat hij dan de afgevaardigde van de stad Rotterdam was in de Staten van Holland.³⁹

---

³⁵ Van Nierop, ‘Resistance, representation and community’, 276-277.

³⁶ E.A. Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam 1572-1795* (Rotterdam 1973) XII-XIII, XXXV-XXXVIII.

³⁷ J.H.W. Unger, *De regeering van Rotterdam 1328-1892* (Rotterdam 1892) LIII-LIV.

³⁸ J.H.W. Unger en W. Besemer, *De oudste stadsrekeningen van Rotterdam* (Rotterdam 1899) IV-V.

³⁹ Unger, *De regeering van Rotterdam*, XXXVI-XXXVIII.

Het stadsrecht vormde kortom de juridische basis van de stedelijke financiën. Het stadsbestuur en haar dienaren gaven hier een praktische invulling aan. In het laatste hoofdstuk zal gekeken worden of er zich onder de Rotterdamse lijfrenteniers ook stadsbestuurders bevonden, en zo ja, welke stedelijke ambten zij bekleedden.

2.2 De stad als demografisch verschijnsel

Een andere definitie van ‘stad’ die op het eerste gezicht objectiever lijkt (die bovendien ook lange tijd voor moderne steden is gebruikt) is gebaseerd op het aantal inwoners.⁴⁰ Inwoneraantallen van steden zijn hoger dan die van dorpen. Maar toch is het gebruik van getalsmatige definities om stad van platteland te onderscheiden ingewikkeld. Per periode en per regio willen deze nogal eens verschillen.

Kleine steden in zeventiende-eeuws Europa hadden gewoonlijk een inwonertal van maximaal tien- tot vijftienduizend inwoners. Ondanks hun geringe omvang huisvestten deze steden het overgrote deel van de Europese stedelingen. Aan de andere kant van het spectrum bevonden zich de hoofdsteden. Hier woonden veel migranten, en anders dan kleinere steden kenden hoofdsteden een grote werkgelegenheid in de dienstensector. Hierbij valt te denken aan ambtenaren en universiteitspersoneel. Ergens tussen deze twee typen bevond zich de ‘groeistad’: een stad die wel een aanzienlijke economische en demografische groei kende, maar die geen bevolkingsgroep kende die zich in het bijzonder met bestuurlijke zaken bezighield.⁴¹

Dit is het algemene Europese patroon. Het is echter niet gemakkelijk om de Hollandse steden binnen deze driedeling te plaatsen. Geen enkele stad in de Zeven Provinciën wist zich als echte ‘hoofdstad’ te profileren. Zelfs niet het machtige Amsterdam dat, immers een Statenvergadering of stadhouderlijk hof ontbeerde. En het Amsterdamse *Atheneum Illustre* kon zich niet meten met de Leidse universiteit.⁴² Welk type stad was Rotterdam?

De Maasstad is lange tijd ondergeschikt geweest aan naburige steden als Dordrecht en Delft. De vergelijking tussen Rotterdam en de Hollandse steden wordt echter bemoeilijkt door een gebrek aan gegevens. Alleen van 1622 is ons het exacte inwoneraantal van de stad

---

⁴⁰ Tegenwoordig maakt het Centraal Bureau voor de Statistiek geen gebruik meer van inwonertal maar van adressendichtheid, d.w.z. het aantal adressen per vierkante kilometer. Met een adressendichtheid van 3.769 viel Rotterdam in 1999 in de categorie ‘zeer sterk verstedelijkt gebied’. Vgl.: *Gemeente op maat 1999 – Rotterdam*. Centraal Bureau voor de Statistiek (Voorburg/Heerlen 1999) 8.

⁴¹ Thomas Munck, *Seventeenth century Europe. State, conflict and the social order in Europe 1598-1700* (London 1990) 169-170.

bekend. In dat jaar telde de stad 19.532 inwoners, en in het aangrenzende ambacht Cool woonden nog eens 248 personen.⁴³ Ter vergelijking: in 1622 was het aantal inwoners van Delft (zonder Delfshaven) 20.150; rond 1680 waren dat er circa 24.000.⁴⁴ In diezelfde periode maakte Rotterdam een veel sterkere bevolkingsgroei door. In 1675 moeten er ongeveer 45.000 Rotterdammers zijn geweest. Daar kwam tussen 1675 en 1690 nog eens een aantal van ongeveer 6.000 bewoners bij. Vermoedelijk telde Rotterdam nog een duizendtal meer inwoners dan deze 51.000.⁴⁵

Met een bevolking die tegen de 55.000 liep, was Rotterdam aan het einde van de zeventiende eeuw na Amsterdam (ongeveer 200.000 inwoners) en Leiden (ongeveer 70.000 inwoners) de derde stad van Holland.⁴⁶ Een groeistad was Rotterdam dus zonder meer. Desondanks moest de stad behalve Amsterdam en Leiden ook Delft, Dordrecht, Gouda en Haarlem vóór zich dulden. Binnen de stedenhiërarchie van de Staten van Holland en West-Friesland, die bij het begin van de Opstand vastgesteld was, zou Rotterdam gedurende de zeventiende en achttiende eeuw de zevende stad van Holland blijven.

Demografie is natuurlijk meer dan inwonertallen alleen. Vroegmoderne steden onderscheidden zich duidelijk van het platteland wat betreft geboorte- en sterftcijfers. Ze zijn wel ‘menseneters’ genoemd: de sterftcijfers waren er aanzienlijk hoger dan op het platteland. De enige manier om te groeien was dan ook een constante toevoer van nieuwe poorters. Maar ook Rotterdams natuurlijke aanwas was tot ver in de negentiende eeuw ontoereikend.⁴⁷ Vandaar dat migratie van levensbelang was.

Wat is de betekenis van deze cijfers voor een begrip van de financiële positie van Rotterdam? Aangezien steden een grote bevolking hebben, betekent dat doorgaans ook dat er sprake is van een concentratie van kapitaal. Gecombineerd met een voortgaande migratie naar de stad, betekent dit een voortdurende toestroom van geld. Poorters zullen doorgaans eerder geneigd zijn geweest het eigen bestuur financieel te ondersteunen dan dat van een andere stad.

⁴² Peter Clark, ‘Introduction’, in: Peter Clark (ed.), *Small towns in early modern Europe* (Cambridge / Paris 1995) 2-3.

⁴³ G. J. Mentink en A.M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17de en 18^e eeuw* (Rotterdam 1965) 39.

⁴⁴ Thera Francine Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987) 27.

⁴⁵ Aangezien Hans Bonke met behulp van nieuwe gegevens tot de conclusie kwam dat Mentink en Van der Woude's schattingen over de achttiende eeuw aan de lage kant zijn, is het niet onwaarschijnlijk dat deze cijfers in werkelijkheid ook hoger lagen. Vgl.: Bonke, *De kleyne mast*, 113.

⁴⁶ Bonke, *De kleyne mast*, 76.

⁴⁷ Paul van de Laar e.a., ‘Inleiding. Vier eeuwen migratie: bestemming Rotterdam’, in: Paul van de Laar (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 8.

Een bevolkingstoename ging bovendien gepaard met een grotere consumptie, wat weer leidde tot een hogere opbrengst aan accijnzen.⁴⁸ Dit blijkt duidelijk uit de Rotterdamse stadsrekeningen: de totale accijnsopbrengst steeg van ongeveer 124.000 gulden in 1653, tot bijna 143.000 gulden in 1663. De omvang van de stedelijke bevolking heeft over de loop der tijd kortom grote invloed gehad op de stadsfinanciën.

2.3 De vorm van Rotterdam

De oudste geschiedenis van Rotterdam is door kroniekschrijvers in een stichtingslegende vastgelegd. Rome was er niet geweest zonder Romulus; Pallas Athene waakte over Athene; en Rotterdam had op zijn beurt stichting en naam te danken aan Rother de 23ste koning der Franken, die in het jaar 68 na Christus besloot om een stad te bouwen op de plek waar de Rotte in de Maas uitmondde. Na 21 jaar regering en zware oorlogen tegen de Romeinen en de Galliërs werd Rother hier in het jaar 89 ook begraven. Zo luidt althans de oorsprongsmythe zoals die tot in de achttiende eeuw door enkele geschiedschrijvers voor waar is aangenomen.⁴⁹ Maar - om een anonieme chroniqueur uit de zeventiende eeuw te citeren - men moet '*dit alle te samen met regt voor een versierde fabel houden*'.⁵⁰ In werkelijkheid is de Rottemond in deze periode nooit bewoond geweest.⁵¹ Wel moet vanaf Karolingische tijden een dorp genaamd *Rotta* op de plek van het huidige Rotterdam hebben gestaan.⁵² Zware overstromingen maakten hier rond 1170 een eind aan, waarna er gedurende honderd jaar geen bewoning meer mogelijk was.⁵³

Wat deze korte uitstap naar de Rotterdamse 'prehistorie' duidelijk maakt, is dat de natuurlijke omgeving een bepalende factor is geweest voor de vorm van de stad. Een driehoek was de basisvorm van Rotterdam. Deze driehoek bestond uit twee delen. In de eerste plaats had je de zogenaamde Landstad, waarmee het binnendijkse middeleeuwse stadsdeel ten

⁴⁸ Vgl.: appendix II: *Thesaurier Ordinaris 1653-1663*.

⁴⁹ H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam I* (Rotterdam 1974) 15.

⁵⁰ 'Beschryvinge van de eerste beginselen, privilegiën, oorlogen, regeringe ende gelegentheyd der Stede Rotterdam', in: J.H.W. Unger en W. Besemer, *De oudste kronieken en beschrijvingen van Rotterdam en Schieland* (Rotterdam 1895) 181.

⁵¹ Arie van der Schoor, *Het ontstaan van de middeleeuwse stad Rotterdam. Nederzettingsgeschiedenis in het Maas-Merwedegebied van ca. 400 tot 1400* (Alphen aan den Rijn 1992) 34-36.

⁵² Tot voor kort werd aangenomen dat 'Rotta' een oude benaming was voor Hillegersberg. Vgl.: R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van de Nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam 1988) 307.

⁵³ De aanwezigheid van een kerk te Rotta is bekend uit schenkingsoorkonden uit 1028 en 1050, en duidt op een nederzetting van enige betekenis, net zoals het geïmporteerde aardewerk en de talrijke munten die bij opgravingen in de binnenstad gevonden werden. Vgl.: A. Carmiggelt, A.J. Guiran en M.C. van Trierum, 'Rotta en de ouderdom van de Rotte-dam. Twee onderwerpen in kort bestek uit het archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemsspoortunnel te Rotterdam', in *RJB XI.6* (1998) 184-185.

noorden van de Hoogstraat en de Schiedamsedijk werd aangeduid. Van oudsher was dit binnendijkse gebied ingedeeld in vier zogenaamde ‘vierendelen’: Middeldam, Nieuwpoort, Oost-vierendeel en West-vierendeel.⁵⁴ In Landstad stonden de belangrijkste publieke gebouwen, zoals het raadhuis aan de Hoogstraat en de Sint Laurenskerk, maar ook de meeste markten werden hier gehouden. Oost- en Westnieuwland waren reeds in de middeleeuwen ontstaan en lagen buitendijks, parallel aan de Hoogstraat. Ze vormden de overgang van Landstad naar Waterstad.

Waterstad bestond uit een aantal eilanden dat rond 1600 op de Maas gewonnen was. Net als de Amsterdamse grachtengordel (die in dezelfde periode gegraven werd) was Waterstad in eerste instantie gebouwd met een economisch doel. De ruime verkaveling van Waterstad stak gunstig af bij die van de middeleeuwse binnenstad. Zozeer, dat in 1610 de Goudse vroedschap zich beklaagde dat Rotterdam de stad aan het *versieren* was, terwijl andere steden in grote nood verkeerden.⁵⁵ Met de voltooiing van Waterstad kreeg Rotterdam de vorm die het tot in de negentiende eeuw zou houden.

De vorm en ordening van een stad werden sterk beïnvloed door de mensen die er woonden, en omgekeerd waren vorm en ordening van invloed op de stadsbevolking. In Rotterdam leidde dit tot de bekende stadsdriehoek. Om de wisselwerking tussen stad en bevolking verder te analyseren, maak ik gebruik van een model van vroegmoderne steden dat Gideon Sjoberg opstelde. Belangrijk voor de theorievorming wat betreft de ruimtelijke ordening van steden was zijn *The preindustrial city* uit 1960.

Volgens Sjoberg kende elke pre-industriële stad een centrum waar de belangrijkste publieke en religieuze gebouwen stonden, en waar de elite woonde en werkte. Rondom deze fysieke en bestuurlijke kern lag een groter aantal wijken van lager allooi, waar bepaalde beroeps- of bevolkingsgroepen zich (vaak per straat) concentreerden. Hoe verder deze wijken van het centrum lagen, des te lager hun sociale status was.⁵⁶ Zodoende reflecteerde de inrichting de sociale samenstelling van een vroeg-moderne stad.

Twee auteurs hebben, onafhankelijk van elkaar, Sjobergs model op Rotterdam toegepast. De eerste was Hans Bonke, die Sjobergs theorie bevestigd zag in het feit dat bedrijven met stank- en geluidsoverlast alleen aan de rand van de stad te vinden waren. Bovendien woonden de allerarmsten tegen de stadsmuren aan. Er was echter geen sprake van

---

⁵⁴ C. te Lintelum, *Rotterdam in den loop der eeuwen. Deel 1* (Rotterdam 1909) 61.

⁵⁵ Bonke, *De kleyne mast*, 65-67.

⁵⁶ Gideon Sjoberg, *The pre-industrial city, past en present* (New York and London 1960) 323-324.

een sterke differentiatie van beroepsgroepen zoals in Sjobergs model, aldus Bonke.⁵⁷ De tweede was Yoshiyuki Onishi die constateerde dat burgemeesters, schepenen en vroedschappen redelijk verspreid over de verschillende stadsdelen woonden, terwijl ambachtslieden en winkeliers zich in het centrum verzamelden. Gedurende de zeventiende eeuw werd Waterstad de belangrijkste woonplaats voor regenten. Onishi karakteriseerde Rotterdam daarom niet als een vroeg-moderne stad van het Sjobergtype.⁵⁸

Ondanks dat de auteurs tot verschillende conclusies komen (deels op basis van dezelfde bronnen) zijn hun conclusies toch complementair. Niets staat leerlooierijen in de weg om aan de rand van de stad te staan, zonder dat de hoogste klasse in het centrum woont. Dit heeft ook te maken met de reikwijdte die de theorie opeist. Critici voeren aan dat Sjobergs pre-industriële steden in feite een bonte stoet steden omvat die maar één gemeenschappelijk kenmerk hebben: het gemis van een industriële sector.⁵⁹ Gideon Sjobergs theorie blijft evenwel een interessant instrument om een stedelijke gemeenschap te ontleden.

De vorm van Rotterdam is in eerste instantie ingegeven door de natuurlijke omgeving, maar ook de besluitvorming van het stadsbestuur en de sociale organisatie waren bepalend. De spreiding van bevolkingsgroepen over de stad heeft ook invloed op de concentratie van kapitaal. In paragraaf 2.5 wordt de sociale samenstelling van Rotterdam besproken en daar zal ook Sjoberg om de hoek komen kijken. Bovendien komt in het laatste hoofdstuk de ruimtelijke spreiding van lijfrenteniers over Rotterdam aan bod.

2.4 De stedelijke economie: handel en nijverheid

Terwijl de Republiek haar Gouden Eeuw beleefde, maakten andere Europese staten een periode van grote economische en demografische crisis door. Oorlogen als de Dertigjarige Oorlog en onlusten als de *Fronde* in Frankrijk waren hier debet aan. Tegelijkertijd daalden de prijzen voor agrarische producten, waardoor boeren (die op zijn minst tachtig procent van de West-Europese beroepsbevolking uitmaakten) hun inkomsten af zagen nemen. Het eventuele voordeel van lagere voedselprijzen werd ongedaan gemaakt door de landheren die hun verlies

---

⁵⁷ Bonke, *De kleyne mast*, 137, 144.

⁵⁸ Yoshiyuki Onishi, 'Residential patterns in eighteenth century Rotterdam: a historical case study', in: *RJB X.4* (1996) 309-310.

⁵⁹ Harold Carter, *An introduction to urban historical geography* (Frome, Somerset 1983) 182.

op de boerenbevolking verhaalden. Verstedelijkte gebieden zonder een sterk feodaal gezag – zoals de Republiek – hadden juist baat bij deze ontwikkelingen.⁶⁰

De Republiek kende een gespreide welvaart. De economie was bovendien niet gebaseerd op slechts één handelsproduct of bedrijfstak. Geschat wordt dat in 1650 de totale waarde van de Noord-Nederlandse internationale handel 100 miljoen gulden bedroeg. In 1560 was dat - zelfs inclusief de Zuidelijke Nederlanden - nauwelijks 40 miljoen gulden.⁶¹ Na 1650 werd de groei minder en uiteindelijk kwam er een eind aan de economische dominantie van de Republiek. Al is er veel discussie over het precieze ‘wanneer’ van die omslag.⁶²

Rotterdams economie kende tussen 1650 en 1700 een bescheiden groei. Alleen ten tijde van de Engelse Zeeoorlogen (1652-1654, 1665-1666 en 1672-73) was er sprake van echte stagnatie. Handel en nijverheid waren de belangrijkste sectoren van de economie. Het overgrote deel van de beroepsbevolking was op een of andere manier betrokken bij de productie, verhandeling of het transport van goederen.

De Rotterdamse export was weliswaar minder divers, en de omvang een zesde van die van Amsterdam, toch had de Maasstad een goede concurrentiepositie.⁶³ Geografisch lag Rotterdam namelijk gunstig voor de vaart op het westen en het zuiden. Vanaf 1620 werd de handel op Frankrijk belangrijk. Hollandse schepen exporteerden exotische producten als fijne specerijen, gember, anijs, rijst, indigo en hardhout, naar Frankrijk. Maar ook Hollandse waar als boter, kaas, haring en walvistraan. Bovendien verliep alle Franse handel met de Hanzesteden uitsluitend via Hollandse schepen, waaronder ook schepen met Rotterdam als thuishaven. Op de terugweg namen deze wijn, graan en zout naar het noorden mee.⁶⁴

Na 1635 maakte de Engelse handel een sterke groei door. Tussen 1635 en 1656 was Rotterdam de officiële standplaats van de Engelse kooplieden, maar ook daarna bleef de Engelse handel aanzienlijk. Van alle schepen met manufacturen die bijvoorbeeld in 1682 vanuit Londen, Yarmouth, Hull, Exon en Colchester naar de Republiek voeren, ging 92,6 procent naar de Rotterdamse haven.⁶⁵ De opkomst van Engeland als grootste economische macht was voor Rotterdam daarom lang niet zo schadelijk als voor Amsterdam.

---

⁶⁰ H.A. Diederiks, D.J. Noordam, G.C. Quispel en P.H.H. Vries, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 1987) 70, 137-142.

⁶¹ Jan Luiten van Zanden, ‘Economic growth in the Golden Age: the development of the economy of Holland’, in: *NEHA* 4 (1992) 22.

⁶² De jaartallen 1672, 1730 of 1775 worden vaak als cesuur genomen. De discussie wordt bemoeilijkt doordat ‘Holland’ en ‘de Republiek’ dikwijls door elkaar gehaald worden. Vgl.: P.H. Nusteling, ‘Strijd om de commerciële suprematie in de zeventiende en achttiende eeuw’, in: *NHB* 6 (1992) 7.

⁶³ Clé Lesger, ‘Intraregional trade and the port system in Holland, 1400-1700’, in: *NEHA* 4 (1992) 210-211.

⁶⁴ Henri Sée, ‘Le commerce des Hollandais à Nantes pendant la minorité de Louis XIV’, in: *TvG* 41 (1926) 250-251, 258.

⁶⁵ Bonke, *De kleyne mast*, 76-78.

Rotterdam was ook één van de zes thuishavens van de Verenigde Oostindische Compagnie. Toen de Compagnie in 1602 werd opgericht konden de ingezetenen van de Zeven Provinciën een aandeel (participatie) in de VOC nemen. Er bestonden geen participaties met een uniforme nominale waarde; het bedrag dat men in de VOC wenste te investeren stond vrij. Ook stond de keus van Kamer (kantoor) vrij, al moesten alle Kamers zich aan hetzelfde dividendpercentage houden.⁶⁶ Het maakte voor investeerders in principe (financieel gezien) dus weinig uit of ze Enkhuizer, Delfse, Hoornse, Middelburger, Amsterdamse, of Rotterdamse aandelen kochten.

Toch kwam van het totale kapitaal van 6.424.578 gulden en vier stuivers⁶⁷ dat opgebracht werd, slechts 173.000 gulden (2,7%) in de kas van de Rotterdamse Kamer. Daarmee had Rotterdam de kleinste van de zes kamers.⁶⁸ Mogelijk was dit geringe bedrag het gevolg van de uitbreiding van de Rotterdamse havens in deze periode, die had immers ook veel geld gekost. Een andere reden kan zijn dat de eerste Rotterdamse scheepvaarten naar Indië geen succes waren geweest.⁶⁹

Behalve handel stond Rotterdam ook bekend om de visserij. Aan het begin van de eeuw was vonden veel Rotterdammers werk in de haringvangst. Maar de ‘*hoofdneringe*’ – zoals de haringvangst in 1599 nog genoemd werd - nam de eerste helft van de zeventiende eeuw sterk in omvang af. De haringreders verplaatsten hun activiteiten deels naar Vlaardingen en Maassluis. Deze verschuiving komt overeen met Rotterdams transitie van kleine stad naar groeistad.⁷⁰ De Groenlandvaart (de walvisvangst) werd juist belangrijker.⁷¹ De stad kende vanaf 1614 een kamer van de Noordse Compagnie. Deze compagnie werd in 1642 al weer opgeheven, maar desondanks bleef de walvisvaart een Rotterdamse bezigheid. In 1683 waren er 33 Rotterdamse Groenlandvaarders: meer dan 38 procent van de totale vloot in de Republiek.⁷²

Figuur 1 geeft een indruk van de Rotterdamse beroepsstructuur anno 1674. De gegevens zijn afkomstig uit het kohier van het klein-familiegeld. Dit was een speciale

---

⁶⁶ Cornelis de Heer, *Bijdrage tot de financiële geschiedenis der Oost-Indische Compagnie* ('s-Gravenhage 1929) 23.

⁶⁷ In een gulden (de voorloper van onze euro) gingen 20 stuivers, en in een stuiver gingen zestien penningen.

⁶⁸ Pieter van Dam, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie I* (Den Haag 1927) 138.

⁶⁹ Peter Grimm (red.), *Heeren in zaken. De kamer Rotterdam van de Verenigde Oostindische Compagnie* (Zutphen 1994) 9-12.

⁷⁰ Munck, *Seventeenth century Europe*, 169-170.

⁷¹ Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 196-197.

⁷² Amsterdam kende één schip meer dan Rotterdam. Andere havens in het Maasmondgebied namen ook deel aan de walvisvaart. Zo kwamen er drie schepen uit Delfshaven, twee uit Schiedam, en veertien uit Dordt. Vgl.: P. Dekker, ‘Commandeurs ter walvisvaart uit het gebied van Maasmond en Lekstreek in de achttiende eeuw’, in: *RBJ VIII.2* (1977) 265.

eenmalige belasting als gevolg van de oorlogsomstandigheden. Gegevens uit deze bron geven een goed beeld van de Rotterdamse werkgelegenheid in 1674 omdat een groot deel van de Rotterdamse bevolking erin voorkomt. De rijkste groep Rotterdammers bestaande uit aanzienlijke kooplieden en renteniers,⁷³ werd echter niet aangeslagen.⁷⁴

Figuur 1: *Rotterdams beroepsstructuur van 1674.*

Sector:	
Nijverheid	49,0
Handel	38,2
Diensten	8,0
Vrije beroepen	0,7
Overheid	3,3
Overig	0,8
Totaal	100% (N = 4.317)

Bron: Bonke, *De kleyne mast*, 79, 138.

De tabel laat zien dat ongeveer de helft van de beroepsbevolking (49%) werk vond in de nijverheid. Zo werkte circa 11 procent van de Rotterdammers in één van de vele brouwerijen en suikerraffinaderijen die de stad rijk was. Andere belangrijke sectoren van de nijverheid waren de bouw en de textiel. Daarna volgden diverse kleinere takken van de nijverheid. Hierbij moet gedacht worden aan smidsen, pottenbakkers, bezemmakers, steenhouwers en andere ambachtslieden.

Na de nijverheid kwam de handel: meer dan 38 procent van de burgers vond werk in die sector. Maar liefst 20,4 procent van de Rotterdammers was werkzaam in de detailhandel. Dit wil zeggen dat een vijfde van de beroepsbevolking bestond uit winkeliers, marskramers en kruideniers, en meer van dergelijke kleine zelfstandigen. Het aandeel van de grote kooplieden was geringer, namelijk 4,6 procent. Deels is dit te wijten aan het kohier van het klein-familiegeld: de rijke kooplieden werden immers niet belast.

De dienstensector bestond uit het onderwijs, de zorg en de economische diensten. Bij dit laatste moet gedacht worden aan bijvoorbeeld personeel van de stadswisselbank. Onder

⁷³ Renteniers waren in dit geval personen die als enige bron van inkomsten hun kapitaal hadden. Wanneer in dit stuk gesproken wordt van een 'rentenier', gaat het om iemand die een rente kocht. Dat zegt verder niets over de manier waarop degene aan de kost kwam.

⁷⁴ Waarom de allerrijksten niet aangeslagen werden, is onduidelijk. Vgl.: Bonke, *De kleyne mast*, 79.

‘zorg’ is zowel de geestelijke gezondheidszorg door predikanten, als de reguliere gezondheidszorg door geneesheren en chirurgijnen gevat. Zo vormde de dienstensector ongeveer een tiende van Rotterdams werkgelegenheid.

Dan blijven er nog twee kleine sectoren over: vrije beroepen en overheid. Met vrije beroepen werden doorgaans personen aangeduid die advocaat of notaris waren. Onder ‘overheid’ werd iedereen gevat die als enige broodwinning een functie in het stadsbestuur had. Deze twee sectoren waren dan relatief klein – samen 4 procent – ze bevatten wel een over het algemeen kapitaalkrchtig deel van de beroepsbevolking.

Al met al was Rotterdam rond 1674 een typische koopstad. Er bestond wel een dienstensector en een ambtenarenapparaat, maar de handelaren en ambachtslieden waren veruit in de meerderheid. Ook dit is, naast het bevolkingscijfer, een indicatie dat Rotterdam een zogenaamde groeistad was. Rotterdams dienstensector was te klein om een hoofdstad te zijn, terwijl de sectoren handel en nijverheid te omvangrijk waren voor een kleine stad.

2.5 Het probleem van de sociale stratificatie

Elke stedelijke gemeenschap in de vroeg-moderne tijd kende ongelijkheid. Macht, aanzien en productiemiddelen waren praktisch altijd in handen van een kleine groep burgers. Een scheiding aanbrengen tussen de *have's* en de *have-not's* is echter makkelijker gezegd dan gedaan. Want er is nauwelijks sprake van consensus onder sociologen, historici en andere sociale wetenschappers hoe begrippen als ‘klasse’ en ‘stand’ precies te definiëren, en hoe deze toe te passen.

2.5.1 Klasse of stand?

Op maandag 19, dinsdag 20 en woensdag 21 december 1966 verzamelde zich aan de Sorbonne te Parijs een groep sociale historici, die onder leiding van Roland Mousnier op dit probleem inging. Historici als Fernand Braudel, Emmanuel Le Roy Ladurie, en tal van anderen uit allerlei landen waren uitgenodigd om de ideeën van Roland Mousnier te testen. Wat waren de ideeën van deze hoogleraar aan de Sorbonne?⁷⁵

---

⁷⁵ Roland Mousnier, ‘Présentation’, in: Roland Mousnier (red.), *Problèmes de stratification sociale. Actes du Colloque International (1966)* (Paris 1968) 7-9.

Mousnier maakte onderscheid tussen een aantal soorten van sociale stratificatie. Als de twee voornaamste vormen onderscheidde hij een stratificatie die gebaseerd is op *sociale status*, en een stratificatie die draait om de *economie*. De eerste noemde hij een standenmaatschappij, de tweede een klassenmaatschappij.

Binnen een samenleving die is ingedeeld in klassen, wordt de positie van het individu bepaald door de rol die hij of zij speelt binnen de productieverhoudingen. De vergoeding die men krijgt voor de productiemiddelen bepaalt de plaats van een individu binnen de sociale hiërarchie.⁷⁶

We spreken van een standenmaatschappij wanneer verschillende sociale groepen zich niet door rijkdom maar door sociale status van elkaar onderscheiden. Deze sociale status wordt bepaald door het aanzien dat een bepaalde groep geniet. In een samenleving ingedeeld in standen bestaat bovendien overeenstemming over een verschil in prestige. Men wordt geboren in een bepaalde stand en sociale stijging is in principe niet mogelijk. Zo kent iedere groep een levensstijl die in principe volkomen los staat van de productieverhoudingen.⁷⁷

Mousnier baseerde zich op twee belangrijke bronnen. In de eerste plaats op het werk van Charles Loyseau, een jurist uit de zeventiende eeuw. Loyseau beschreef hoe Frankrijk opgedeeld was in een drietal standen: geestelijkheid, adel en de 'rest'. Daarnaast is Roland Mousnier schatplichtig aan een reeks sociologen. Hij maakte onder andere gebruik van het werk van de Amerikaan Bernard Barber, die zich op zijn beurt weer baseerde Mousnier. Deze twee geleerden leunden sterk op het werk van anderen.⁷⁸

Critici van Mousniers opvattingen hebben erop gewezen dat zijn motivaties niet zuiver wetenschappelijk waren. De verwerping van het Marxistische klassebegrip was ook - zeker in de jaren zestig van de vorige eeuw - een politiek statement. Een tweede bezwaar, dat Mousnier te geringschattend over de economie deed, hangt hier direct mee samen. Een laatste bezwaar is dat Charles Loyseau - waar Mousnier een groot deel van zijn ideeën op baseerde -

---

⁷⁶ De vergoedingen voor de productiemiddelen grond, kapitaal en arbeid zijn respectievelijk (land)pacht, (kapitaal)interest, en (arbeids)loon.

⁷⁷ Dit komt goed overeen met Max Webers *Lebensstil*: de levensstijl die de verschillende standen van elkaar onderscheidt. Vgl.: Roland Mousnier, *Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours* (Paris 1969) 19-20; Peter Burke, *History and social theory* (Cambridge 1992) 58-63.

⁷⁸ Dit waren onder meer de politieksocioloog Talcott Parsons, en op Kingsley David die zich bezighield met stadssociologie. Al deze sociologen baseerden zich op het pionierswerk van Ferdinand Tönnies, Emile Durkheim en Max Weber. Vgl.: Mousnier, *Les hiérarchies sociales*, 32-33; Peter Burke, 'The language of orders in early modern Europe', in: M.L. Bush (ed.), *Social orders and social classes in Europe since 1500: Studies in social stratification* (London and New York 1992) 2-3; J.S. van Hessen e.a. (red.), *Wegwijzer in de sociologie* (Amsterdam 1972) 175, 329.

onderdeel was van het ‘establishment’. Het beeld zoals Loyeau dat van de samenleving had, kan dus op zijn minst subjectief genoemd worden.⁷⁹

De Leidse hoogleraar Ivo Schöffer was in 1966 ook aanwezig op het congres. Hij zag in de Republiek een duidelijke klassenmaatschappij waar de macht lag bij welvarende burgers. Juridisch gezien was de regentenelite gelijk aan de rest van de burgers. Wel maakte Schöffer een duidelijk onderscheid tussen de periode vóór 1650, waarin sociale stijging mogelijk was, en de periode na 1650, waarin er een aristocratisering van de hoge burgerij plaatsvond en de sociale mobiliteit daalde. Zodoende vond er een transformatie plaats van *regentenklasse* tot *regentenstand*. Maar deze standen waren nooit helemaal gesloten. Of, zoals Mousnier in de discussie na afloop van Schöffers bijdrage formuleerde: “*Il y a eu une tendance à un moment à la creation d’ordres dans une société qui est restée, je crois, finalement, une société de classes*”.⁸⁰

2.5.2 De Rotterdamse regentenklasse

Het is deze periode na 1650 die in deze studie centraal staat. Analoog aan ontwikkelingen elders in de Republiek tussen 1600 en 1700 ontstond ook in Rotterdam een regentenstand die een steeds geslotener karakter droeg. Hier volgt een overzicht van deze ontwikkeling, waarbij er een viertal ijkpunten zijn te constateren: 1618, 1650, 1672 en 1690-1692.

Een lid van de vroedschap, burgemeester of een andere stadsbestuurder van Rotterdam moest aan een aantal basiseisen voldoen. In de eerste plaats moest hij een poorter van Rotterdam zijn, die bovendien geboren was uit twee Hollandse ouders. Lidmaatschap van de contra-remonstrantse kerk was een must voor iedere regent in de Republiek, al zaten in de periode tussen 1650 en 1672 ook remonstranten in het Rotterdamse stadsbestuur. Verder diende een bestuurder niet onbemiddeld te zijn, en minstens 27 jaar oud.⁸¹

Als gevolg van de politieke en religieuze twisten ten tijde van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) ontsloeg prins Maurits op 30 oktober 1618 alle zittende leden van de Rotterdamse vroedschap en benoemde nieuwe, waarbij alle remonstranten uit het college geweerd werden. Rotterdam was één van de belangrijkste steunpunten van de remonstranten; zo’n 15 procent van de Rotterdammers behoorde in het midden van de zeventiende eeuw tot

---

⁷⁹ William Doyle, ‘Myths of order and ordering myths’, in: Bush (ed.), *Social orders and social classes*, 219-222.

⁸⁰ Ivo Schöffer, ‘La stratification sociale de la Republique des Provinces Unies au XVIIe siècle’, in: Mousnier, *Problèmes de stratification sociale*, 130-135.

de remonstrantse kerk.⁸² Met de wetsverzetting kwam de macht in handen van een kleinere groep contra-remonstrantse vroedschappen, waaronder zich opvallend veel zijde- en wolkooplieden bevonden. Wel werden zonen van Vlaamse migranten vanaf deze tijd als Hollanders beschouwd, waardoor die niet meer van het stadsbestuur uitgesloten waren.

Tevens vond er een aristocratisering van de burgerij plaats. In 1635 kwamen de eerste regenten in de vroedschap die zich van een adellijke titel verschaft hadden: Mr. Daniel van Hogendorp, heer van Moercapelle en Wildeveenen, Ridder in de orde van Sint-Michiel; en zijn zwager (beide heren waren getrouwd met een vrouw uit het Amsterdamse regentengeslacht Hooft) Mr. Johan van der Meyden, heer van Sleeuwijck.⁸³ In de dertig jaar daarna bleef Rotterdam onder contraremonstrants bestuur. Vanaf 1650 werden overleden vroedschappen geleidelijk vervangen door staatsgezinde remonstranten. Met de dood van Willem II was er immers geen stadhouder meer om nieuwe regenten aan te wijzen.⁸⁴

Toen in juni 1672 Munsterse, Keulse en Franse troepen de grens van de Republiek overtrokken en binnen een maand vrijwel alle landgewesten wisten te bezetten, was men in Holland zeer somber gestemd over de toestand en toekomst van de Republiek. De Staten vond het beter ‘*een gedeelte van de republiek te salveren, als alles in perykel te stellen*’, en men trok zich terug achter de Hollandse waterlinie.⁸⁵ In dit onbezette gebied brak die zomer paniek uit onder de bevolking. De onvrede keerde zich tegen de zittende staatsgezinde regenten en hun ambtenaren. Ook in Rotterdam, dat veilig achter de waterlinie lag, was het onrustig. Veertien van de vierentwintig zittende vroedschappen werden ontslagen en vervangen door prinsgezinde regenten.

Na 1672 bleef het onrustig in Rotterdam. In 1690, twee jaar nadat stadhouder Willem III naar Engeland was vertrokken om koning te worden, begon het prinsgezinde patriciaat scheuren te vertonen. Het Rotterdamse stadsbestuur werd gedomineerd door de regenten die dankzij de stadhouder aan de macht waren gekomen. Hun aanzien was voor een groot deel te danken aan de steun van de prins. In Rotterdam leidde dit tot een volksoproer, het zogenaamde ‘Costermanoproer’, naar aanleiding van de executie van een jonge wijnhandelaar

---

⁸¹ E.A. Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam 1572-1795. Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam V* (Rotterdam 1973) XIV-XV.

⁸² In de tien jaar na de Synode van Dordrecht werden de remonstranten nog streng vervolgd, maar daarna verging het ze beter. In 1633 stichtten de remonstranten een eigen kerkorde, en een jaar later werd te Amsterdam het remonstrantse seminarie geopend. Vgl.: Hans Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen / Maastricht 1992) 38.

⁸³ R. Bijlsma, ‘De Rotterdamsche vroedschappen en hun bedrijf, 1588-1648’, in: *RJB* II.2 (1914) 87-88.

⁸⁴ Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 277.

⁸⁵ N. Japikse, *Notulen der Staten van Holland (1671-1675)* (Amsterdam 1903) 174.

en schutter. Leidende figuur was de baljuw Mr. Jacob van Zuylen van Nijvelt.⁸⁶ Tegen hem richtte zich dan ook de volkswoede. Omdat de schutterij er weinig voor voelde de baljuw te beschermen, moest Van Zuylen van Nijvelt vluchten.

Dankzij steun van Willem III wist hij echter in 1692 terug te keren. Net als in 1618 en 1672 ging dit gepaard met het ontslag van politieke tegenstanders van de prins. Elf bestuurders werden vervangen door vertrouwelingen van Van Zuylen van Nijvelt. Het is ook in deze periode dat Pierre Bayle (hoogleraar filosofie aan het *Athenaeum Illustre*) op aandrang van de gereformeerde kerkenraad het veld moest ruimen vanwege zijn denkbeelden. Bayle, die bevriend was met overtuigde republikeinen als burgemeester Adriaen Paets, zat in 1692 kennelijk in het verkeerde sociale netwerk en moest dit bekopen met zijn ontslag. In 1689 hadden hij en zijn vrienden wel lijfrenten gekocht bij de stad Rotterdam.⁸⁷

Jori Zijlmans gaat in haar studie over sociale netwerken in Rotterdam uitvoerig in op het ontstaan van nieuwe sociale scheidslijnen na 1672. De samenleving kreeg een geslotener karakter, en de speelruimte voor vrijdenkers werd kleiner. Met het verdwijnen van sociale en religieuze openheid verdween ook de “creatieve chaos”, zoals die bijvoorbeeld nog bij de rederijkerskamers of later bij allerlei discussiegezelschappen te vinden was.⁸⁸ Naarmate de zeventiende eeuw op zijn einde liep, verdween de acceptatie van, en verwaterden de contacten tussen anders denkenden.

Deze verandering van de politieke cultuur is niet alleen te reconstrueren aan de hand van wetsverzetten, maar bijvoorbeeld ook aan de hand van de wijze waarop de stad ingedeeld was. Stedelijke morfologie en sociale structuur zijn nauw met elkaar verbonden. Al in 1898 stelde Emile Durkheim dat zowel de morfologie als de sociologie zich richten op de wijze van samenleven op een bepaald grondgebied.⁸⁹ De morfologie kijkt echter naar de materiële kant van het verhaal, terwijl de sociologie een maatschappelijk perspectief hanteert. Wanneer je dit combineert met Sjobergs theorie van de vroeg-moderne stad, kun je aan de hand van ruimtelijke ordening iets zeggen over de sociale ordening.

Zoals eerder al ter sprake kwam bij de behandeling van de ruimtelijke ordening van Rotterdam, was het zo dat in de meeste pre-industriële steden de elite in het centrum woonde, en de lagere sociale groepen daar rondom. Waar bevolkingsgroepen woonden, kan zodoende wat zeggen over hun zelfbeeld. Regenten die zichzelf in de eerste plaats als koopman of

---

⁸⁶ S.J. Fockema Andreae, ‘Het Rotterdamse oproer van 1690’, in *RJB* V.7 (1949) 204-205.

⁸⁷ Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 282.

⁸⁸ Jori Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw. Verenigingsvormen van het informele culturele leven te Rotterdam* (Den Haag 1999) 195-199.

⁸⁹ Van Hessen, *Wegwijzer*, 189.

brouwer (of iets anders) zagen, zullen zich eerder hierdoor hebben laten leiden. Het is waarschijnlijk dat hoe kleiner en meer gesloten de elite werd, hoe geconcentreerder men bij elkaar woonde. Natuurlijk speelden allerlei andere factoren ook een rol, maar er is een zekere correlatie tussen de mate van residentiële segregatie en de mate van sociale mobiliteit.

Onishi vergeleek de woonplaatsen van vroedschappen rond 1674 en 1740. In de jaren veertig van de achttiende eeuw woonde een derde van de regenten rondom de Leuvehaven en de Hoogstraat, terwijl in 1673 regenten nog gespreider over de stad te vinden waren.⁹⁰ Terwijl de regentenklasse zich langzaam aan het sluiten was, werd niet alleen hun sociale omgeving kleiner, maar ook het feitelijk stuk stad waarin zij zich bewogen.

Dit sluit aan bij de constatering van Jori Zijlmans en Ivo Schöffner dat aan het einde van de zeventiende eeuw een nieuwe sociale structuur ontstond. Dit kan verschillende gevolgen hebben gehad voor de stedelijke financiën. Het is mogelijk dat de groeiende ongelijkheid leidde tot een afgenomen betrokkenheid bij grote delen van de bevolking. Tegelijk kan een verdere verstrengeling van regentenfamilies ook hebben geleid tot een grotere groep rijke geldschieters. Verder vergelijkend onderzoek naar de zeventiende en de achttiende eeuw is nodig om hier meer duidelijk over te krijgen.

Hiermee komt een einde aan de beschrijving van het Rotterdam aan de hand van de vijf ‘stadseigen’ factoren. Dat deze sterk met elkaar vervlochten waren, moge duidelijk zijn. Het stadsrecht bood poorters bijvoorbeeld zowel allerlei economische mogelijkheden, als allerhande verplichtingen. Een grotere bevolking kon niet alleen leiden tot uitbreiding van de stad (en de daarmee gepaard gaande kosten), maar ook tot een verdere residentiële segregatie. Dit had weer gevolgen voor de wijze waarop een stad ruimtelijk ingedeeld was, terwijl ook economische motieven hierbij een belangrijke rol speelden; denk daarbij aan de uitbreiding van de havens. Dit alles werd tevens weerspiegeld in de sociale indeling van de maatschappij. Het is interessant na te gaan hoe deze maatschappij zich verhiel tot de buitenwereld.

2.6 Het land rondom de stad

Nu laten we als het ware de stadsmuren achter ons, en richten onze blik naar het platteland dat de stad direct omringde. De geschiedenis van Rotterdam *extra muros* is er één die (zoals bij veel Hollandse steden) gekenmerkt werd, door een toenemend streven naar invloed op de

---

⁹⁰ Onishi, ‘Residential patterns’, 319. Merk op dat nummer elf en twaalf van de bij dit artikel afgedrukte functiekaarten verwisseld zijn. Daardoor lijkt het alsof de regenten juist meer verspreid over de stad gingen wonen.

regio en versterking van de stedelijke autonomie. Direct buiten de poorten lag de ‘banlieue’: het overgangsgebied tussen stad en land. Dit gebied was in eerste instantie een directe concurrent van de stad. Stedelijke accijnzen konden hier ontdoken worden, en ambachtslieden oefenden hier hun vak uit zonder de lasten van een gilde te dragen. Vandaar dat Rotterdam al in 1412 het alleenrecht op alle 'neringen' binnen een straal van een mijl om de stadmuren bedongen had.⁹¹

Toch was er wel degelijk nijverheid in de banlieue. In de eerste plaats op de stadwallen waar - ondanks allerlei vroedschapsbesluiten – talloze moestuinen te vinden waren. De windmolenindustrie was typisch voor het platteland rondom de steden, net als industrie die stankoverlast gaf (zoals traankokerijen) of gevaarlijk was (zoals kruitmolens).⁹² Illegaal tappen van bier waarover geen accijns betaald was, bleek het stadsbestuur onmogelijk tegen te kunnen gaan. Vandaar dat de stad zelf vier stadsherbergen opende waar belastingvrij gedronken kon worden.⁹³ Eind zeventiende eeuw begonnen de eerste gegoede Rotterdammers buitenplaatsen te kopen in de banlieue. Vooral Kralingen was in trek.⁹⁴

De banlieue verstedelijkte in een snel tempo.⁹⁵ Maar ook buiten de banlieue groeide Rotterdams invloed. Omvatte het rechtsgebied van Rotterdam in 1550 nog de stadsdriehoek zelf, plus het ambacht van Voor-Rubroek, in het laatste kwart van de zestiende eeuw wist de stad ook de jurisdictie van andere omliggende heerlijkheden te bemachtigen.⁹⁶ Zoals Moordrecht in 1576, Hillegersberg in 1580, Cool in 1596 en tweederde van het eiland Feijenoord in 1591.⁹⁷ Daarnaast werd de hofstad Weena aangekocht in 1590 en 1611. Met de aankoop van het baljuw- en dijkgraafschap van Schieland en Charlois in 1576 kreeg de stad een nog vastere greep op de regio.⁹⁸ Bijkomend voordeel van deze aankopen was het jaarlijkse bedrag aan pachten dat de stad ontving door het verpachten van deze gebieden.⁹⁹

Een beheersbare regio rondom de stad kon bovendien dienen als afzetgebied voor stedelijke producten, en het platteland kon arbeidskrachten en grondstoffen leveren voor de stadsnijverheid. Ambachten als Cool en Voor-Rubroek die direct aan de stad grensden, veranderden in de loop der tijd in een semi-stedelijk gebied, dat sterk beïnvloed werd door

---

⁹¹ J.L. van der Gouw, ‘Schieland als koloniaal gebied van Rotterdam’, in: *RJB* VIII.2 (1977) 240.

⁹² J.D.H. Harten, ‘Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw’, in: *Holland* 10 (1978) 114-118.

⁹³ Bonke, *De kleyne mast*, 85-86.

⁹⁴ E. Wiersum, ‘Kralingsche buitenplaatsen’, in: *RJB* II.5 (1917) 127-129.

⁹⁵ Dat de banlieue in opmars was, blijkt wel uit de bevolking van Cool, die groeide van slechts 248 in 1622 tot 4.298 in 1795. Vgl.: Mentink en Van der Woude, *De demografische ontwikkeling*, 33.

⁹⁶ Ten Boom, ‘Rotterdam aan de vooravond van de Reformatie’, 203.

⁹⁷ H.C. Hazewinkel, ‘Feijenoord’, in: *RJB* IV.5 (1937) 6-9.

⁹⁸ Bonke, *De kleyne mast*, 85.

⁹⁹ Zie appendix I: *Stadsrekeningen Ordinaris*. Post “heerlijke goederen”.

Rotterdam. Financieel gezien viel de banlieue ook onder Rotterdam. Het gebied werd vaak aangeduid als “*dorpen ende het Platte land onder den Ringh van Verpondinge*”. Rotterdam had dus een zekere financiële autonomie in het gebied.

2.7 Het Hollandse stedennetwerk

Niet alleen de contacten tussen stad en platteland werden sterker, ook de Hollandse steden raakten onderling steeds nauwer verbonden. De steden waar Rotterdam voornamelijk mee van doen had, waren Dordrecht, Delft, en in mindere mate 's-Gravenhage. En dan was er natuurlijk nog de klassieke naijver tussen de Damsteden. De positie van Rotterdam binnen de Republiek is altijd gerelateerd geweest aan Amsterdam, zowel naderhand als in de tijd zelf. Dat blijkt wel uit het onderstaand vers dat Constatijn Huygens in 1624 schreef.

*'T zij Wael, of Rhijn, of Maes, of alle dry te saem
'T zij Yssel, Merw, of Lek, of dry in eenen naem
Off zess in eenen buyck, sy moeten t' mijnent bureen,
En willen niet in Zee off kussen eerst mijn' muren;
Mijn muren soo gereckt, mijn' soo gereickten grond,
Dat die my nu besiet, kan vragen waer ick stond.
O muren, en ô grond, ô welgevoegde Stroomen,
Wijckt voor de Wildernis der averechte Boomen.
Maer wijckt voor haer geluck: En, Vreemdeling, seght ghij,
Hoe verr en wint het niet mijn Mase van haer IJ?*¹⁰⁰

In hoeverre won de Maas het van het IJ? Om Rotterdam met Amsterdam te vergelijken, moet in beschouwing worden genomen wat de rol was die ze speelden in hun eigen regio en daarbuiten. Feitelijk bestond de Republiek uit twee clusters van havensteden, elk met een eigen rangorde.

Het eerste was het Zuiderzeegebied met tal van havens die ieder zo hun bloeitijd hadden gekend. Denk hierbij aan Staveren, Kampen, Enkhuizen of Hoorn. Maar de grootste haven was natuurlijk Amsterdam. Geen enkele stad aan de Zuiderzee kon zich met Amsterdam meten.

---

¹⁰⁰ H.C. Hazewinkel en J.E. van der Pot, *Vier eeuwen Rotterdam. Citaten uit reisbeschrijvingen, rapporten, redevoeringen, gedichten en romans, 1494-1940* (Rotterdam 1940) 18.

Het tweede gebied was de Delta van de grote rivieren, zoals Christiaan Huygens ook al aangaf. In het verleden waren hier vele steden tot bloei gekomen, maar in de zeventiende eeuw gaven Dordrecht en Rotterdam, en in mindere mate Middelburg, de toon aan. De Rotterdamse haven was na 1650 zonder twijfel de belangrijkste van het Deltagebied, al waren de verschillen met de andere steden minder groot dan die tussen Amsterdam en de Zuiderzeesteden. Echter, qua handelsvolume moest Rotterdam in alle opzichten onderdoen voor Amsterdam. Op het niveau van de Republiek was Amsterdam in alle opzichten Rotterdam de baas.¹⁰¹

Beide gebieden waren verschillend georiënteerd. De Delta lag ideaal voor de handel op het westen en zuiden, de zogenaamde Westervaart. De toegang tot de open zee was uitstekend, dus bij goede wind kon men vlot naar Engeland of Frankrijk varen. De Zuiderzee en de Waddenzee waren voor grote schepen een lastige hindernis. Maar voor handel op de Oostzee, de *moedernegotie*, waren ze bij uitstek geschikt. ‘Maas’ en ‘IJ’ vulden elkaar wat dat betreft uitstekend aan. Rotterdamse en Amsterdamse kooplieden wisten zelfs goed gebruik te maken van deze verschillen. Wanneer de wind gunstig stond, zonden Rotterdamse kooplieden hun goederen naar Amsterdam (maar niet via Haarlem of Gouda vanwege de tol), alwaar die op schepen richting de Oostzee geladen werden. Hetzelfde gold voor de Amsterdamse kooplieden met goederen voor Engeland en Frankrijk.¹⁰²

Ondanks dat beide steden geen directe concurrenten waren, wil dat niet zeggen dat er geen problemen waren. Een heet hangijzer was de postbezorging. Voor de Opstand ging post tussen Rotterdam en Engeland over Antwerpen en Oostende. Pas in 1660 kwam er een directe postverbinding, op door Amsterdam bekostigde pakketboten. Na drie jaar ontstond een hoogoplopend conflict tussen beide steden. De Amsterdammers kregen hun post aanzienlijk vroeger, wat in het nadeel was van de Rotterdamse kooplieden. Na klachten kwamen de Amsterdamse burgemeesters met Rotterdam overeen dat hun post eerder gescheiden en bezorgd zou worden. Echt gelukkig was het Rotterdamse bestuur hier niet mee, maar meer konden ze niet eisen. Nadat de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) een einde had gemaakt aan eerdere afspraken, verkreeg Amsterdam in april 1668 het monopolie op de Engelse post. Gemiddeld kreeg Rotterdam de post twaalf uur later, en dat bleef geruime tijd zo.¹⁰³

---

¹⁰¹ Lesger, ‘Intraregional trade’, 194-197.

¹⁰² R. Bijlsma, ‘De opkomst van Rotterdams koopvaardij’, in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* V.1 (1913) 81.

Holland bestond uit meer steden dan Rotterdam en Amsterdam alleen. De contacten met de naaste burens Delft en Dordrecht zullen dichters minder tot de verbeelding hebben gesproken, maar waren daarom niet minder belangrijk. Dordrecht, de oudste en ooit de machtigste stad van Holland, zag de opkomst van Rotterdam met lede ogen aan. Toen aan het begin van de eeuw de VOC werd opgericht, was Rotterdam nog afhankelijk van Dordtse kooplieden om het magere startkapitaal van de Kamer Rotterdam bij elkaar te schrapen.¹⁰⁴

Het stapelrecht was een van de pijlers waarop Dordts middeleeuwse welvaart gestoeld was geweest, en dat was in de zeventiende eeuw nog een aantal malen de oorzaak van animositeit tussen beide steden. Tussen 1618 tot 1620 was er zelfs sprake van openlijke geweldadigheden waarbij een dode viel. En in 1630 moesten schepen van de Admiraliteit van de Maze (die altijd vrijdom van stapelrecht hadden genoten) onder gewapende escorte langs Dordt varen. In beide gevallen volgden lange onderhandelingen in de Staten van Holland en werden er compromissen bereikt. In 1649 liet Dordt zijn macht voor de laatste keer gelden, maar een vuist kon de stad niet meer maken.¹⁰⁵ De problemen met het stapelrecht kunnen gezien worden als de laatste stuiptrekkingen van de stad die vroeger Zuid-Holland beheerste.

De weg naar 's-Gravenhage liep over Delft. Zowel letterlijk als figuurlijk, want bij een conflict tussen beide steden waren het de Staten van Holland die uitkomst moesten bieden. Door de expansie van de stedelijke autonomie kon de invloedssfeer van Rotterdam met die van andere steden botsen, bijvoorbeeld met Delft. Aan die stad was het dijkgraaf- en baljuwschap van Schieland sinds het begin van de zestiende eeuw verpacht, wat leidde tot een reeks conflicten tussen de Maasstad en Delft.¹⁰⁶ Uiteindelijk trok Rotterdam aan het langste eind en vanaf 1576 werd de dijkgraaf en baljuw van Schieland door Rotterdam benoemd. En dat zou tot 1804 zo blijven.¹⁰⁷

Ook op een andere manier was er stedelijke naijver tussen Delft en Rotterdam. Delfshaven was een soort voorpost van Delft aan de Maas. Maar de haven werd strak bestuurd vanuit de 'moederstad'. Dit maakte Delfshaven minder slagvaardig, waardoor het nooit een werkelijke bedreiging kon vormen voor de positie van Rotterdam. De Delftse afgunst bleef. Toen Rotterdam begin zeventiende eeuw op Feijenoord een strekdam aanlegde

¹⁰³ Joh. de Vries, *Amsterdam-Rotterdam. Rivaliteit in economisch-historisch perspectief* (Bussum 1965) 57-59.

¹⁰⁴ Peter Grimm, 'Rotterdam en de Verenigde Oostindische Compagnie', in *RJB* X.4 (1996) 219.

¹⁰⁵ H.C.H. Moquette, 'De strijd op economisch gebied tusschen Rotterdam en Dordrecht', in: *TvG* 41 (1926) 58-63.

¹⁰⁶ De dijkgraaf van het hoogheemraadschap Schieland, dat bestond uit een achttiental ambachten, was tevens baljuw. Hij werd van oudsher aangesteld door de graaf van Holland. Later gebeurde dit door de Staten van Holland. Vgl.: L.F. Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland* deel II ('s-Gravenhage 1908) 454-455.

¹⁰⁷ Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen*, 460-461.

om de doorstroom van de Maas te verbeteren, kreeg de stad het verwijt Delfshaven met Rotterdams slib op te zadelen.¹⁰⁸

Er is mogelijk een correlatie tussen de hiërarchie binnen het Hollandse steden netwerk en Rotterdams financiën. De plaats van Rotterdam binnen dit systeem, de mogelijkheden die andere steden boden hadden ongetwijfeld hun weerslag op de concurrentiepositie en de rijkdom van Rotterdam. In het laatste hoofdstuk zal verder ingegaan worden op het geldverkeer tussen Rotterdam en andere steden in de vorm van rentenkoop.

2.8 Europa: migranten in Rotterdam

Al in de vroegmoderne tijd bestond er een Europese gemeenschap. Een koopliedengemeenschap wel te verstaan. Het waren kooplieden die de contacten onderhielden tussen Rotterdam en tal van andere Europese steden. Er was sprake van een constante uitwisseling van goederen en personen, en zodoende ook van ideeën en informatie. Handelskolonies in de Republiek en Nederlandse handelskolonies in het buitenland droegen hier zeker aan bij. Binnen Rotterdam waren de Franse en de Britse gemeenschap het grootst. Dit is niet vreemd gezien de concentratie van de buitenlandse handel op de Britse eilanden en Franse havensteden aan de Atlantische kust.

In de eerste plaats waren er de Britten: een heterogeen gezelschap migranten. Er was zowel een Engelse als een Schotse gemeenschap, en er waren niet minder dan drie Britse kerkgezindten: de Schotse, de Engels-Presbyteriaanse en de Anglicaanse. Gedurende de zeventiende eeuw was er sprake van een levendige Britse migratie tussen de stad Rotterdam en de rest van Europa.¹⁰⁹

Engelse migranten waren in de eerste plaats kooplieden. Veel Engelse kooplieden waren georganiseerd in een compagnie, maar er waren ook veel vrije kooplieden die op eigen houtje handel dreven. Tussen 1635 en 1656 wist Rotterdam de Engelse *Court* te bemachtigen. Hiermee werd de stad de algemene thuishaven voor Engelsen die met het continent handel dreven. In 1656 verhuisde deze Engelse standplaats naar Dordrecht, wat echter gecompenseerd werd door het grote aantal vrije kooplieden dat zich voor lange tijd in Rotterdam vestigde.¹¹⁰

---

¹⁰⁸ Bonke, *De kleyne mast*, 146.

¹⁰⁹ Michel Doortmont, 'Britse kooplieden in Rotterdam in de achttiende eeuw', in: Paul van de Laar (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 93-94.

¹¹⁰ M.R. Doortmont en R. Vroom, "'Little London'. Engelse kooplieden in de achttiende en begin negentiende eeuw', in : *RBJ IX.3* (1985) 198-199.

Ook Schotten kwamen in grote getalen naar Rotterdam. In 1643, toen de Schotse kerk gesticht werd, ging het om een kleine vierhonderd Schotten. Tien jaar later waren dat er ongeveer zeshonderd, en rond 1690 woonden circa duizend Schotten in Rotterdam.¹¹¹ Tussen 1650 en 1654 was maar liefst 8,4 procent van de bruidegommen die voor het eerst trouwden afkomstig uit Groot-Brittannië.¹¹² De sterke band met Groot-Brittannië had zowel positieve als negatieve gevolgen voor de Rotterdamse handel. Het leverde veel geld op, maar daar stond tegenover dat in tijden van oorlog met Engeland, Rotterdams economie harder getroffen werd dan die van andere Hollandse steden.

Niet alle Britten waren omwille van economische motieven naar Rotterdam gekomen, er bevond zich ook een aantal gevluchte Quackers. Het Quackergeloof, dat verboden was in Engeland, probeerde pasverworven wetenschappelijke kennis te combineren met religie. Het resultaat was een uiterst vooruitstrevende beweging, waarin vrijheid van meningsuiting en open discussie voorop stonden. Ook verbleven er in Rotterdam politieke ballingen, merendeel Republikeinse Engelsen die na de restauratie van de Engelse monarchie voor Karel II moesten vluchten.¹¹³ Ook onder de Schotten bevonden zich migranten die het land ontvlucht waren vanwege de verscheidene politieke en religieuze twisten tussen 1638 en 1690.¹¹⁴

De Franstalige gemeenschap in Rotterdam ontstond eind zestiende eeuw als gevolg van de migratie van calvinistische Zuid-Nederlanders, de Walen. Daarnaast was er vanaf circa 1620 een groep kooplieden in de Franse wijnhandel actief. Het Frans had binnen Europa inmiddels de rol van *lingua franca* gekregen. Veel in Rotterdam woonachtige kooplieden spraken de taal, wat het makkelijker maakte voor nieuwe migranten om zich hier te vestigen. De taal was dan ook het voornaamste dat alle ‘Walen’ verbond.¹¹⁵ Toen in 1590 de Rotterdamse Waalse kerk gesticht werd, hadden de meeste andere Hollandse steden al een franstalige kerk.¹¹⁶ Deze calvinistische kerken stonden gelijk aan de Nederlandse kerk, maar hadden een eigen organisatie die sterk op Frankrijk gericht was.

---

¹¹¹ Doug Catterall, ‘Scots migrant identity and public story-telling in early modern Rotterdam 1600-1700’, in: Paul van de Laar (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 38.

¹¹² Bonke, *De kleyne mast*, 77.

¹¹³ Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw*, 176-180.

¹¹⁴ Catterall, ‘Scots migrant identity’, 50-51.

¹¹⁵ W.Th.M. Frijhoff, ‘Modèles éducatifs et circulation des hommes: les ambiguïtés du seconde Refuge’, in: *La révocation de l'Édit de Nantes et les Provinces-Unies 1685* (Amsterdam en Maarssen 1985) 53-55.

¹¹⁶ De Amsterdamse Waalse kerk opende de deuren in 1578, die van Utrecht in 1583, de Leidse kerk in 1584, en die van Haarlem, Delft en Dordrecht in 1586. Ook te 's-Gravenhage werd in 1591, een jaar na die van Rotterdam, een Waalse kerk gesticht.

Traditioneel wordt in de Nederlandse geschiedschrijving het jaartal 1685 gezien als het begin van de exodus van Hugenoten naar (onder andere) de Zeven Provinciën. In dat jaar werd het *Edict van Nantes* door Lodewijk XIV herroepen, waardoor de Franse calvinisten allerlei rechten verloren. In de decennia voor de herroeping van het Edict van Nantes hadden vele Hugenoten hun heil al buiten Frankrijk gezocht.

Neem bijvoorbeeld Monsieur Merveillaud, geboren te Bordeaux, die in 1682 als wijnkoper gevestigd was in Rotterdam. Hij onderhield handelscontacten met Pierre Boué, een wijnkoper in zijn geboortestad. In Bordeaux bestond trouwens een aanzienlijke calvinistische gemeenschap van Duits-Nederlandse origine. Deze ‘Vlamingen’, zoals ze door de lokale bevolking genoemd werden, – met namen als Jean de Ridder, Joris Vanhamstede, Josué van Herlax, Jacob Baqman en Jean van Pull – verdienden hun geld met de wijnhandel, maar ook met allerlei bank- en verzekeringszaken.¹¹⁷ Grote groepen in het buitenland woonachtige Noord-Nederlanders waren behalve in Bordeaux ook in Londen, Nantes en La Rochelle te vinden.¹¹⁸

De omvang van de Hugenotengemeenschap in Frankrijk daalde in de eerste helft van zeventiende eeuw sterk: van circa 1.100.000 rond 1610 tot ongeveer 800.000 rond 1665. In 1680 waren er bij benadering nog maar 730.000 calvinisten binnen de Franse grenzen.¹¹⁹ Een deel hiervan had zich inmiddels bekeerd tot het katholicisme. Veel Hugenoten zagen echter in de Zeven Provinciën een aantrekkelijke vluchtplaats. Van de circa 600 Franse predikanten die in 1685 binnen veertien dagen het land noodgedwongen moesten verlaten, vluchtten er 363 naar de Republiek.¹²⁰ In hun kielzog kwamen ongeveer 70.000 émigrés. Het is moeilijk een precies getal te noemen, maar in 1686 moesten vijftien nieuwe Waalse kerken worden gesticht. Dit geeft een indicatie van de toestroom van Franse calvinisten.¹²¹

---

¹¹⁷ M. Butel, ‘Contribution à l’étude des olicharchies marchandes en France: quelques profils de marchands bordelais sous Louis XIV’, in: Georges Livet et Bernard Vogler (red.), *Pouvoir, ville et société en Europe, 1650-1750* (Paris 1981) 361.

¹¹⁸ J.W. Veluwenkamp, ‘Merchant colonies in the Dutch trade system (1550-1750)’, in: C.A. Davids, W. Fritschy en L.A. Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid: studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden* (Amsterdam 1996) 145-147 152-156.

¹¹⁹ Kleinere handelskolonies bestonden in Rusland, en in verschillende landen rond de Middellandse zee. Philip Benedict, *The faith and fortunes of France’s Huguenots, 1600-85* (Aldershot / Burlington USA / Singapore / Sydney 2001) 92-95; J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* (’s-Gravenhage 1970) 62-65.

¹²⁰ H. Bots, G.H.M. Posthumus en F. Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid: de Hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam 1985) 50-51.

¹²¹ G.C. Gibbs, ‘Some intellectual and political influences of the Huguenot Emigrés in the United Province’, in *BMGN* 90 (1976) 254-255.

Assimilatie van migranten was geen vanzelfsprekendheid. Vooral de Britten bleven lange tijd een zeer duidelijk herkenbare groep.¹²² Bij de Franse hugenoten lag dit waarschijnlijk wat anders. De Hugenoten zaten namelijk niet in een migratienetwerk zoals de Britten. De vlucht uit het katholieke Frankrijk was definitief. Rotterdam kon het eindpunt zijn, maar ook een tussenstop op weg naar bijvoorbeeld Londen of Hamburg. Het besluit van 1619 om alle Zuid-Nederlanders toe te laten tot het stadsbestuur kan gezien worden als een bevestiging van het feit dat deze groep inmiddels volledig opgenomen was.

2.9 Besluit

De afgelopen acht paragrafen is het zeventiende-eeuwse Rotterdam uit verschillende standpunten bekeken. Zo uitte de stedelijk autonomie zich ondermeer in een eigen rechtspraak, bestuur en financieel beleid. Het bestaan van een ambtelijk apparaat gecombineerd met de concentratie van mensen en kapitaal waren noodzakelijke ingrediënten van de stedelijke gemeenschap. Groepen in de samenleving dienden hierbij als de sociale infrastructuur die de stad draaiende hield en een stempel drukte op organisatie en bestuur.

Er was sprake van een levendige naijver tussen Rotterdam en andere steden. Vele conflicten over handel, tol, postbezorging en tal van andere problemen waren het gevolg. Rotterdam nam hier een soort tussenpositie in. Kleinere steden als Vlaardingen en Schiedam waren al lang door Rotterdam overvleugeld, en na 1620 werd de stad ook Delft en Delfshaven de baas. Dordrecht bleef een machtige stad, maar moest toestaan dat Rotterdam in de tweede helft van de zeventiende eeuw de tweede haven van Holland werd. De positie van Amsterdam bleef echter onaantastbaar.

De sociale netwerken werden in de periode tussen 1650 en 1700 minder open. Rotterdam was weliswaar een klassenmaatschappij, maar vertoonde wel enkele karakteristieken van een standenmaatschappij. De aristocratisering van de regenten is hier een sprekend voorbeeld van.

Nieuwe migranten werden in deze maatschappij over het algemeen gerespecteerd, maar niet meer dan dat. Zuid-Nederlanders waren inmiddels als het ware geabsorbeerd door de Rotterdamse samenleving. De enige uitzondering vormden de Hugenoten, die als nieuwkomers wel wisten door te dringen tot de hoogste kringen. Maar zelfs de Hugenoten

---

¹²² Voor een goed inzicht in de wijze waarop de Schotten worstelden met hun identiteit zie Douglas Catteralls artikel 'Scots migrant identity and public story-telling in early modern Rotterdam 1600-1700', in: Paul van de Laar (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998).

waren vanaf de jaren negentig minder welkom, en ongeveer de helft van de émigrés vertrok naar een ander land.¹²³ De andere helft verloor gedurende de achttiende eeuw als groep een eigen identiteit. Enkel aan hun achternaam zijn nazaten van de Hugenoten nog te herkennen.

Het overzicht dat in dit hoofdstuk is gegeven, is meer dan een schets van de integrale geschiedenis van Rotterdam. Het bevat de noodzakelijke achtergrondkennis die vereist is voor de bestudering van het beleid van het stadsbestuur, de analyse van de identiteit van de renteniers. De consequenties van al deze factoren voor de stedelijke financiën zijn in dit hoofdstuk meerdere malen ter sprake gekomen.

Het stadsbestuur komt in het volgende hoofdstuk uitgebreider aan bod. De beslissingen die de stadsbestuurders namen, hadden hun weerslag op de financiën van Rotterdam en de stadsrekeningen. Deze rekeningen zullen in relatie worden gebracht met onder andere de verkoop van los- en lijfrenten, en de globale financiële ontwikkelingen in Rotterdam en het gewest Holland.

3. Het rentenbeleid en de verkoop van lijfrenten

In dit hoofdstuk komt de rentenverkoop en het financiële beleid van de stad Rotterdam ter sprake. Aangezien de stadsfinanciën nauw samenhangen met de financiën van de Staten van Holland, wordt ook aandacht besteed aan de wijze waarop de Staten met hun schulden omgingen. In het bijzonder wordt gekeken wanneer bepaalde lijfrenten verkocht werden, en hoe dat zich verhield tot het algehele rentenbeleid.

Eerst volgt een aantal andere onderwerpen, waaronder een kort historiografisch overzicht van het onderzoek naar stedelijke financiën in vroegmoderne tijd. Daarna wordt ingegaan op enkele begrippen en problemen die inherent zijn aan de rentenverkoop. Ook worden inhoud en opbouw van de Rotterdamse stadsrekeningen behandeld. Vervolgens staan de financiële verwickelingen tussen 1653 en 1690 centraal. Dit is de periode die het register van de door de stad Rotterdam verkochte lijfrenten bestrijkt.

Op basis van de stadsrekeningen is de tijdspanne 1653-1673 verder ontleed. Vanaf 1674 zijn de stadsrekeningen extraordinaris (waaruit de schuldenlast is op te maken) niet verder doorgenomen. De tijd die mij voor dit onderzoek ter beschikking stond, was helaas niet voldoende om alle stadsrekeningen door te nemen. Aan de hand van notulen van het

---

¹²³ Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw*, 141.

Rotterdamse stadsbestuur, resoluties van de Staten van Holland, en aantekeningen in het register van de lijfrenten, kan desondanks een globale beschrijving worden gegeven van het verloop van de stedelijke financiën tot aan 1690.

3.1 Historiografie van de financiële stadsgeschiedenis

“Zoek een willekeurig artikel over stadsfinanciën”, schreef Manon van der Heijden in een artikel over stadsfinanciën en het gebruik van stadsrekeningen, “en de betreffende auteur zal in de inleiding melden dat het terrein van stedelijk financiën tot nu toe weinig aandacht van historici heeft gekregen.”¹²⁴ Stadsrekeningen – de belangrijkste bron voor het onderzoek naar stedelijke financiën – bevatten een schat aan informatie over het reilen en zeilen in een vroeg-moderne stad.

Hier staat echter tegenover dat diezelfde stadsrekeningen in eerste instantie vaak moeilijk te doorgronden zijn. De overdaad aan getallen en posten kan het zicht vertroebelen op de mensen en de gebeurtenissen achter de cijfers. Vandaar dat het gebruik ervan lang niet zo wijdverbreid is als bijvoorbeeld het gebruik van egodocumenten of notarieel materiaal. De bestudering van stadsrekeningen vergt een bijzonder aanpak; stadsrekeningen zijn als muziekinstrumenten: je moet ze “bespelen om te horen dat er muziek in zit”.¹²⁵

Het onderzoek naar stadsfinanciën begon in de negentiende eeuw in Duitsland. Gedurende de negentiende eeuw werd hier al economische geschiedenis beoefend door de Duitse Economische School. Deze school bestond uit economen die van mening waren dat iedere economie plaats- en tijdgebonden was, en daarom altijd in een historische context geplaatst moest worden.¹²⁶ Geïnspireerd door deze school ontstond begin twintigste eeuw de ‘traditionele’ vorm van economische geschiedenis, die niet beoefend werd door economen, maar door economisch historici. Deze historici namen vaak een bedrijfstak of een instelling als onderwerp van hun onderzoek. De economie werd doorgaans dus op micro-niveau

---

¹²⁴ Manon van der Heijden, ‘Stadsrekeningen, stedelijke financiën en historisch onderzoek’, in: *NHB* 14 (1999) 139.

¹²⁵ G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, ‘Deventer stadsrekeningen als bron’, in: *Spiegel Historiae* 15 (1980) 43.

¹²⁶ Herman Beliën en Gert Jan van Setten (red.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991) 83.

behandeld.¹²⁷ De intrede van de economische geschiedenis in Nederland moet in de eerste decennia van de twintigste eeuw gezocht worden.¹²⁸

In de Nederlanden heeft de historiografie van de stadsfinanciën zich vrijwel volledig op Belgisch grondgebied afgespeeld. Belgische historici, zoals H. van Werveke, waren pioniers wat betreft het gebruik van stadsrekeningen in hun onderzoek. Zij richtten zich voornamelijk op het financiële beheer en het beleid van steden. Deze aanpak stond bekend als de institutionele benadering.¹²⁹ In feite werd een stad behandeld alsof het een bedrijf was, en de stadsrekeningen de papieren waren waaruit de bedrijfsvoering kon worden opgemaakt.

Halverwege de twintigste eeuw ontstond de zogenaamde *New Economic History*, die zich bezig hield met de economie als geheel, en meer aandacht had voor theorieën en modellen dan voorheen. In Nederland was het de ‘Wageningse School’, onder andere met B.H. Slicher van Bath, die zorgde voor een hernieuwde interesse in de economische geschiedenis; vooral die van de negentiende en twintigste eeuw.¹³⁰ Gelijktijdig kwam er ook meer aandacht voor de stadsfinanciën. In België werd dit extra gestimuleerd door subsidies van het *Gemeentekrediet*, een openbare kredietinstelling.¹³¹ Een thema dat vaak terug kwam, was de verhouding tussen de centrale overheid en het stedelijke beleid. Dit sloot naadloos aan op de al bestaande institutionele benadering.

Anders dan de bij institutionele benadering, was bij de sociaal-economische aanpak voor de stadsbewoners een grotere rol weggelegd. De betrokkenheid van burgers bij het bestuur, en hun invloed op het beleid lieten zich goed onderzoeken aan de hand van de stedelijke financiën. Een van de eerste historici die op deze manier te werk ging was Marc Boone. In een onderzoek naar de Gentse elite in de veertiende en vijftiende eeuw combineerde hij stadsrekeningen met prosopografisch materiaal.¹³²

Van de weinige Noord-Nederlandse studies naar stedelijke financiën verschenen de meeste in de afgelopen twintig jaar. In Nederland heeft het meeste onderzoek zich tot nu toe vooral gericht op belastingen.¹³³ Dat is niet opzienbarend: het gemak waarmee de overheid in de Zeven Provinciën belasting inde, is al een aantal malen ter sprake gekomen. Nochtans zijn

---

¹²⁷ J.H. van Stuijvenberg, ‘Traditionele en moderne economische geschiedenis’, in: *Economisch- en Sociaal historisch jaarboek* 40 (1977) 2.

¹²⁸ J.L. van Zanden, ‘The Dutch economic history of the period 1500-1940: a review of the present state of affairs’, in: *NEHA* 1 (1989) 9-11.

¹²⁹ Van der Heijden, ‘Stadsrekeningen’, 140-141.

¹³⁰ Van Zanden, ‘Dutch economic history’, 12-13.

¹³¹ Van der Heijden, ‘Stadsrekeningen’, 141.

¹³² Marc Boone, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Gent 1990).

¹³³ Van der Heijden, ‘Stadsrekeningen’, 144-145.

er, vergeleken met het onderzoek naar belastingen en het stedelijke beleid, weinig studies verschenen die de stedelijke rentenverkoop behandelen. Dit geldt zowel voor België als voor Nederland.

Dirk Houtzagers proefschrift *Hollands lijf- en losrenteleningen vóór 1672* (1950) geeft een overzicht van de ontwikkeling van het financiële beleid van de Staten van Holland tussen 1544 en 1672. De rol van de steden in deze studie is echter klein. Pas vanaf de jaren zeventig verschenen de eerste Nederlandse studies over stedelijke rentenverkoop, waaronder de bundel *Oude Dordtse Lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw*. Recentelijk is getracht de Nederlandse stadsfinanciën meer systematisch te benaderen.¹³⁴ Onderzoekers naar de financiën Noord-Nederlandse steden zullen altijd met het probleem blijven zitten dat een complete reeks stadsrekeningen meestal pas in de zestiende of zeventiende eeuw begint.¹³⁵

3.2 Terminologie: los- en lijfrenten

In 1637 werd te Amsterdam een stichtelijk werk gedrukt over de verkoop van renten, waarin het volgende vers was opgenomen.¹³⁶

“Tot de Gierighe Woeckenaers”

*“... Die al sijn het schrале jaren, Weet een grooten Ooghst te gaeren,
Die, schoon 't d'arme moet besuchten, Vrucht teelt van uwe vruchten:
Die u Kancker-renten telt, Altijdt besich met u Geldt:
Wilt dit tellen eenmael staecken, En een nutter rek'ningh maecken:
Rekent, eer het is te laet, Hoe u leven henen gaet,
Rekent, wat al Helsche vloecken In des Hemels reken-boecken,
Wat een Woeker¹³⁷-loon van quaedt Daer voor u geteekent staet.
Als ghy met u hooghe schulden Lang getergt hebt ' Rechters dulden
Sal hy't uytstel en verdragh¹³⁸ Straffen met een harder slach.”*

¹³⁴ Onder andere het NWO/FWO-project “Burgers, geld en stadsbesturen. Vergelijkende studies over de relatie tussen overheid, burgerij en stadsfinanciën in de Lage Landen tussen circa 1400 en 1700”.

¹³⁵ De uitzondering op de regel wordt gevormd door Dordrecht waarvan de oudste stadsrekening uit 1283 stamt. Vgl.: H.W. Dokkum e.a., *Oude Dordtse Lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1983) passim.

¹³⁶ Johannes Cloppenburch, *Christelijcke onderwijsinge van woeker, interessen, coop van renten, ende allerleye winsten met gelt* (Amsterdam 1637).

¹³⁷ Dubbelzinnig: ‘woeker’ kon zowel rente of interest, als hebzucht of begeerte betekenen. Vgl.: P.G.J. van Sterkenburg, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands* (Groningen 1977) 263.

¹³⁸ ‘Leed’. Vgl.: Van Sterkenburg, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands*, 228.

“*Tot de Gierighe Woekenaers*” illustreert de lange tijd gangbare opvatting dat geld ‘onvruchtbaar’ was. Hiermee werd bedoeld dat het rekenen van interest over geleend geld gelijk stond aan diefstal. Of op zijn minst uitbuiting. Want hoe kon geld opeens meer waard worden? Deze gedachte ging via Thomas van Aquino terug op Aristoteles, en kwam ook overeen met het bijbelse “...heb je vijanden lief, doe wel en leen uit, en verwacht daar niets voor terug.”¹³⁹ Nog in 1925 had de Rooms-Katholieke Volkspartij de afschaffing van interest over kapitaal in haar verkiezingsprogramma staan.¹⁴⁰

Vanuit christelijk oogpunt was ‘woeker’ dan verwerpelijk, renten werden al diep in de middeleeuwen verkocht. Het is niet zo dat de rentenverkoop op een bepaald tijdstip en op een bepaalde plaats uitgevonden is. Onafhankelijk van elkaar ontstonden er verschillende vroege typen rentenverkoop. Franse kloosters begonnen bijvoorbeeld in de twaalfde eeuw met de verkoop van renten waarbij landerijen van het klooster als onderpand dienden. Wanneer de monniken niet in staat bleken interest uit te keren, konden de rentenkopers hier aanspraak op maken.

Het waren vooral de Italiaanse stadsstaten die bijdroegen aan een verdere verbreiding van het systeem.¹⁴¹ Het woord ‘rente’ is dan ook van Italiaanse origine. Het is afgeleid van het Italiaanse *rendita*, dat zoveel betekent als ‘periodieke opbrengst van kapitaal’.¹⁴² Het verkopen van renten op levens ontstond waarschijnlijk met schenkingen van rijke personen, ook weer aan kloosters. Als dank voor zo’n schenking werd een mecenas zijn leven lang onderhouden. Gaandeweg moet zo de lijfrente zijn ontstaan.¹⁴³

Het is onduidelijk wanneer in Rotterdam de eerste renten verkocht zijn. Vast staat dat in 1426-1427 interest werd betaald aan personen uit Antwerpen, Utrecht, het Zeeuwse Reimerswaal (inmiddels verdronken), Gent, Dordrecht en Ieper.¹⁴⁴ Helaas ontbreekt vrijwel de gehele vijftiende- en zestiende-eeuwse boekhouding, en ook een aanzienlijk deel van de zeventiende-eeuwse stadsrekeningen.¹⁴⁵

---

¹³⁹ Lucas 6:35.

¹⁴⁰ D. Houtzager, *Hollands lijf- en losrenteleningen vóór 1672* (Schiedam 1950) 2.

¹⁴¹ James D. Tracy, *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the County of Holland, 1515-1565* (Berkley and Los Angeles 1985) 7-10.

¹⁴² Houtzager, *Lijf- en losrenteleningen*, 2.

¹⁴³ Voor de evolutie van verschillende vormen van renten zie het binnenkort te verschijnen artikel van James D. Tracy, ‘On the dual origins of long-term urban debt in medieval Europe’.

¹⁴⁴ Unger en Besemer, *De oudste stadsrekeningen*, 17.

¹⁴⁵ Wat betreft de zeventiende eeuw zijn de rekeningen compleet vanaf 1650, met uitzondering van de stadsrekeningen Ordinaris van de boekjaren 1669, 1674 en 1675.

In de zestiende eeuw stonden drie belangrijke wijzigingen in het rentenbeleid aan de basis van een financiële revolutie in het gewest Holland. In 1515 besloten de Staten van Holland en West-Friesland om voortaan gezamenlijk renten te verkopen. Steden verkochten nog wel renten, maar die waren voornamelijk bedoeld voor de eigen onkosten.

Een tweede verandering was de instelling van nieuwe accijnzen in 1543. Opbrengsten van deze accijnzen dienden voortaan als garantie voor de rentenverkoop. De zekerheid dat de interest over een los- of lijfrente altijd betaald zou worden, leidde tot een explosieve toename van de provinciale rentenverkoop.

Een derde vernieuwing was dat de open geldmarkt in Holland zijn intrede deed. Tot die tijd was verkoop van gedwongen renten zeer gebruikelijk, maar dit werd in 1553 losgelaten. Het verkopen van alleen vrijwillige renten bleek op den duur veel effectiever dan het oude systeem.¹⁴⁶

In de regel werden twee typen renten verkocht: los- en lijfrenten. Een losrente was een rente waarbij de verkoper (degene aan wie het geld geleend werd) op vastgezette tijden interest diende te betalen aan de rentenkoper, totdat de rente werd afgelost. Hét kenmerk van losrenten was dus het feit dat ze losbaar waren, en dat de hoofdsom uiteindelijk aan de rentenkoper werd terugbetaald. Dit in tegenstelling tot lijfrenten en eeuwige renten.¹⁴⁷ Het verschil tussen een obligatie en een losrente lag erin dat een obligatie een verhandelbare schuldbrief was, terwijl een losrente op naam stond. Wanneer een losrente geen einddatum kende, was het een eeuwige rente. In de praktijk waren zulke renten meestal wel losbaar, maar sommige konden inderdaad voor lange tijd lopen. Op de begroting van de gemeente Rotterdam stond bijvoorbeeld in 1853 nog een post onaflosbare renten ter waarde 701 gulden jaarlijkse interest. Het ging hier om onaflosbare renten uit het begin van de zeventiende eeuw.¹⁴⁸

Bij een lijfrente ontving de rentenier interest zolang een bepaald persoon in leven was. Vaak werd een lijfrente afgesloten op een gezond kind dat alle kinderziekten al gehad had. Anders dan bij losrenten verviel de hoofdsom bij overlijden, dus om aantrekkelijk te zijn voor potentiële investeerders diende het interestpercentage hoger zijn dan bij losrenten.¹⁴⁹ Doorgaans werden lijfrentebrieven uitgegeven tegen een interestpercentage dat anderhalf tot twee maal dat van een losrente was. De uitgifte van lijfrenten op de levens van meerdere

---

¹⁴⁶ Tracy, *A financial revolution*, 110, 138.

¹⁴⁷ Ibidem, 7.

¹⁴⁸ R.E. Berends, *De ontwikkeling der Rotterdamsche gemeenteschuld van het jaar 1851 af tot den wereldoorlog* (Arnhem 1932) 84.

personen was ook gebruikelijk. In Rotterdam werden echter alleen lijfrenten ‘op één lijf’ verkocht.

In tegenstelling tot bijvoorbeeld obligaties, waarmee in de zeventiende eeuw een kortlopende schuld werd aangeduid, waren renten een vorm van langlopende schuld. Daarnaast waren renten een vorm van *funded debt*.¹⁵⁰ Dit wil zeggen dat de interestbetaling en meestal ook de schuldaflossing gekoppeld waren aan de opbrengst van bepaalde belastingen. Renteniërs dienden hier als eerste uit betaald te worden. Dit was voor rentekopers een extra garantie dat zij daadwerkelijk elk jaar betaald zouden worden.

Een bijzondere lijfrente was de *tontine* die vernoemd is naar de Italiaan Lorenzo Tonti (1630-1695). Een tontinelijfrente verschilde van een reguliere lijfrente in het feit dat de lening werd afgesloten op het leven van een groot aantal personen. Hoe langer een individuele deelnemer in de rente leefde, des te hoger de opbrengst. Het totale bedrag aan interest werd namelijk betaald aan de resterende participanten. De tontines werden nooit een populair financieringsmiddel. Bovendien bleken ze dikwijls niet zo gunstig voor de stad uit te pakken.¹⁵¹ In Rotterdam werd in 1691 de eerste tontine aangegaan, door een groep voornamelijk bestaande uit kooplieden.¹⁵²

Los-en lijfrenten konden ‘vrij’ of ‘onvrij’ zijn. Hiermee werd aangegeven of over de interestvergoeding belasting betaald moest worden. Het heffen van belasting over renten was in 1584 ingesteld. Toen was besloten de verponding (onroerend goed belasting) voortaan ook over interestvergoedingen te heffen. In 1599 werd dit gebruikt afgeschaft om daarna in 1604 weer ingesteld te worden. Amsterdam, Rotterdam en Delft hadden echter grote bezwaren en weigerden mee te werken. Gedwongen rentenkoop¹⁵³ en verkoop van renten waarover verponding geheven werd, kwamen daarna niet meer voor.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Marco H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid I: De rijke Republiek. Gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800* (Amsterdam 2000) 89-90.

¹⁵⁰ Bij gebrek aan een algemeen gebruikte Nederlandse term waarmee precies hetzelfde wordt aangeduid, gebruik ik hier maar deze Engelse term.

¹⁵¹ Alhoewel de tontine wel van Italiaanse oorsprong was, bestond er in 1618 in Brussel en andere Vlaamse en Brabantse steden al een vergelijkbare systeem van *montes pietatis* of *montes delle doti*. Vgl.: H. Wagenvoort, *Tontines. Een onderzoek naar de geschiedenis van de lijfrenten bij wijze van tontines en de contracten van overleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Utrecht 1961) 10-12.

¹⁵² H.C. Hazewinkel, ‘Een Rotterdamsche tontine’, in: *RJB* III.10 (1932) 41.

¹⁵³ Eigenlijk had een gedwongen rentenkoop veel weg van belastingheffing. Met dit verschil dat de burgers er jaarlijks interest over ontvingen, en – als het goed was – uiteindelijk ook hun hoofdsom terugkregen. Let wel dat het hier gaat om *juridisch* gedwongen rentenkoop. Een zekere sociale dwang om renten te kopen zal, zeker in tijden van crisis, altijd bestaan hebben. Zie hiervoor ook paragraaf zes van dit hoofdstuk.

¹⁵⁴ Alleen in 1747 en 1748 en in de nadagen van de Republiek werden er incidenteel nog gedwongen renten verkocht. Vgl.: M.C. ’t Hart, *In quest for funds. Warfare and state formation in the Netherlands, 1620-1650* (Leiden 1989) 119-120; Marjolein ’t Hart, ‘The merits of a financial revolution: public finance, 1550-1700’, in: Marjolein ’t Hart, Joost Jonker and Jan Luiten van Zanden (eds.), *A financial history of The Netherlands* (Cambridge 1997) 21.

Het overgrote deel van de Rotterdamse renten na 1650 was vrij van belastingheffing. Op de stadsrekening van Rotterdam waren tot 1668 ‘kortingen’ te vinden van leningen, mogelijk nog voor 1604 aangegaan.¹⁵⁵ Na 1668 verdween de post. Een aantal jaar daarvoor was de thesaurier extraordinaris echter al gestopt met de heffing van dit bedrag. De kosten die de thesaurier maakte (hij en zijn klerken kregen onder andere uitbetaald per beschreven blad¹⁵⁶) wogen namelijk niet meer op tegen de schamele guldens die aan belasting geheven werden. Hiermee werd als het ware de financiële revolutie afgerond die begin zestiende eeuw begonnen was. Wat betreft Rotterdam was de markt definitief open. In het lijfrentenformulier van 1653 was niet voor niets opgenomen dat de interest in “*vrijen suijsveren gelde, sonder eenige cortinge*” uitgekeerd zou worden.¹⁵⁷

3.3 Waarom rentenkoop?

In deze scriptie is de term renten(ver)koop voortdurend gehanteerd. Waarom sprak men in de zeventiende eeuw van *vercopinghe van renten*, en niet van rentenleningen of iets dergelijks? De reden daarvoor was, dat in de zeventiende eeuw een rente gezien werd als de aanschaf van een periodieke uitkering, en niet als een lening.¹⁵⁸ Wat bracht iemand ertoe een lijfrente te kopen?

Lijfrenten waren in eerst instantie een investering, net zoals losrenten of obligaties. Lijfrenten konden echter ook de functie van levensverzekering of oudedagsvoorziening vervullen. Gedurende het ancien regime was de markt op levensverzekeringen tamelijk gecompliceerd omdat commerciële verzekeringen sinds Filips II officieel verboden waren. Lijfrenten vormden hier een van de weinige uitzonderingen op.¹⁵⁹

Een moeder kon bijvoorbeeld met het geld van haar pas overleden man een lijfrente afsluiten op het leven van haar kinderen en dat van haarzelf. Op die manier vormde een lijfrente een soort pensioen of een jaarlijkse toelage voor de opvoeding en de studie van kinderen.¹⁶⁰ Met het ontstaan van allerlei andere vormen van levensverzekeringen en

¹⁵⁵ Vgl.: appendix III: *Thesaurier Extraordinaris 1653-1673*, post “kortingen van lijf- en losrenten”.

¹⁵⁶ Het bedrag aan “salaris op het sluiten van de rekening” – de boekhoudkosten – geeft zodoende een indicatie van de dikte van de stadsrekening. Vgl.: Appendix I en Appendix II.

¹⁵⁷ Zie appendix I: *Formulier vande Lijfrenten*.

¹⁵⁸ Van der Heijden, ‘Stadsrekeningen’, 150.

¹⁵⁹ Ook zogenaamde begrafenisgelden en gelden uit gildfondsen waren toegestaan. Loes van der Valk, ‘Overheid en de ontwikkeling van het verzekeringswezen 1500-1815’, in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 23.

¹⁶⁰ Van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid*, 93.

uitkeringen viel de noodzaak voor lijfrenten deels weg. Maar lijfrenten waren – zoals gezegd – in de zeventiende eeuw evengoed een manier voor welvarende burgers om hun kapitaal te investeren.

Omdat een rente een verkoopovereenkomst was, waren er twee partijen bij betrokken: de verkopende partij, die zich verplichtte tot het jaarlijks uitkeren van een bepaald bedrag aan interest, en de kopende partij die deze uitkering inde. In de regel kwam dit geld ten goede aan degene op wiens leven de rente afgesloten was. Degene die de rente kocht, en de interestvergoeding inde, werd de rentenier genoemd.¹⁶¹

Ook wat betreft de verkopende partij lagen de verhoudingen soms ingewikkeld. De financiële revolutie van de zestiende eeuw had geleid tot een verregaande verstrengeling van stadsfinanciën en provinciale financiën. De vier lijfrentenemissies in de jaren 1653 en 1659 werden verkocht door de stad Rotterdam. In de rentebrief - de koopovereenkomst – stond de stad Rotterdam dan ook vermeld als de verkopende partij.¹⁶² Maar de 220 lijfrenten die door Rotterdam verkocht werden, waren afgesloten op de ‘duizendste penning’; dat was een nieuwe gewestelijke belasting gebaseerd op al bestaande verpondingsregisters. Van de opbrengst hiervan werden de renteniers betaald. In de regel werd echter de opbrengst aan accijnzen gebruikt voor de uitbetaling en aflossing van renten. De schuld die op deze manier uitstond, was meestal twaalf maal zo groot als de jaarlijkse provinciale inkomsten.¹⁶³

3.4 De Rotterdamse boekhouding

Stadsrekeningen hebben vele onhebbelijkheden. De zeventiende-eeuwse boekhouding van Rotterdam ziet er op het eerste gezicht inconsequent en onoverzichtelijk uit. Maar dat is niet het geval. Uiteindelijk zit er meer systematiek in dan een argeloze scriptieschrijver denkt. De serie stadsrekeningen die voor deze studie gebruikt is (die van 1653 tot en met 1673) bezit een reeks gemeenschappelijke uiterlijke en inhoudelijke kenmerken.

Geen van de rekeningen bevatte veel toevoegingen of correcties. Dit geeft aan dat de documenten geen kladversies zijn. Alle stadsrekeningen bevatten bovendien tekenen van ‘afhoring’. Dat wil zeggen dat ze aangehoord zijn door het stadsbestuur. Stadsrekeningen

---

¹⁶¹ In de Rotterdamse rekeningen wordt de rentenier vaak aangeduid als renteheffer. In andere stadsrekeningen komt deze term minder frequent voor. Bovendien kan de betekenis iets afwijken. In zijn proefschrift gebruikt Dirk Houtzager de termen renteheffer en rentenkoper als synoniemen. Voor Rotterdam lijkt hetzelfde op te gaan. Vgl.: Dokkum e.a., *Oude Dordtse Lijfrenten*, 20; Dirk Houtzager, *Hollands los- en lijfrenten vóór 1672* (Schiedam 1950) 9; Z.W. Sneller, *Rotterdams bedrijfsleven in het verleden* (Amsterdam 1940) 2-3.

¹⁶² Vgl.: appendix I.

¹⁶³ Tracy, *A financial revolution*, 221.

werden namelijk elk jaar voorgelezen, waarna ze moesten worden goedgekeurd. Elke rekening bestaat uit een serie inkomsten en een serie uitgaven, die onderverdeeld zijn in verschillende rubrieken. Iedere rubriek wordt afgesloten met een subtotaal, genummerd *i*^a [*prima*] *somma*, *ii*^a [*seconda*] *somma*, enzovoort. Achter in de stadsrekening worden de totale uitgaven in mindering gebracht op de totale inkomsten. Een overschot of een tekort kon worden overgeboekt naar het volgende jaar. Een overschot (“*meerder ontfang als uutgeeff hebbende*”) kon ook worden gebruikt voor allerlei betalingen. Figuur 2 geeft schematisch de inkomsten en uitgaven weer van zowel de ordinaris als de extraordinaris stadsrekening.

Figuur 2: Vereenvoudigde weergave van de Rotterdamse boekhouding.

Ordinaris inkomsten:	Ordinaris uitgaven:
1. Accijnzen	1. Salarissen
2. Stadsgoederen	2. Stadswerken
3. Extraordinaris <i>Ontfang</i>	3. Extraordinaris <i>Uutgeef</i>
Extraordinaris inkomsten:	Extraordinaris uitgaven:
1. Interestvergoedingen	1. Interestbetalingen
2. Pachten en huren	2. Schuldaflossing
3. Nieuwe leningen	3. Stadswisselbank
4. Verponding	4. Staten van Holland (Verponding)
5. Extraordinaris <i>Ontfang</i>	5. Extraordinaris <i>Uutgeef</i>

Bron: GAR, OSA, inv.nr. 3095-3106, inv.nr. 3164-3185.

De ordinaris inkomsten bestonden uit accijnzen en de opbrengst van stadsgoederen. Onder stadsgoederen vielen onder meer de vis- en rietvelden, en de graven en zerken in de Sint Laurenskerk die de stad in haar bezit had. Tegenover deze opbrengsten staan twee vormen van uitgaven. Ten eerste waren er de *wedden*, oftewel de salarissen van alle ambtenaren, en ten tweede waren er de uitgaven van de stadswerken. Hieronder vielen de kosten voortkomende uit het onderhoud en de uitbreiding van de stad.

Onder de rubriek interestvergoedingen op de Rotterdamse stadsrekening extraordinaris werd de interestlast van verschillende typen van vreemd geld geboekt. Obligaties, los- en lijfrenten waren de voornaamste, zowel aan de uitgaven- als de inkomstenkant. Rotterdam had zelf los- en lijfrenten en obligaties uitstaan bij de Staten van Holland, lijfrenten bij particulieren, en obligaties bij de Admiraliteit van de Maze en het college van de Grote

Visserij.¹⁶⁴ In de periode 1653-1673 leverde dit jaarlijks ongeveer 25.000 tot 35.000 gulden op. Nieuw aangegane leningen kwamen ook op de stadsrekening *extraordinaris* terecht. Behalve interestvergoedingen en nieuwe leningen kreeg de stad ook geld binnen via pachten en huren. Naast huizen en erven die verhuurd werden, bezat Rotterdam ook heerlijke goederen die werden verpacht. Hiermee duidde de thesaurier *extraordinaris* ambachten aan die de stad in de zestiende eeuw had aangekocht, zoals Cool en Voor-Rubroek.

Zelf verkocht het stadsbestuur losrenten aan particulieren en stedelijke instellingen, zoals het weeshuis en het pesthuis. De interestbetalingen kwamen aan de uitgavenkant van de stadsrekening *extraordinaris* te staan. Ook wanneer deze schulden moesten worden afgelost, werd dat hier geboekt. Ten slotte verdwenen ook allerlei gelden via de uitgavenkant naar de Staten van Holland en de stadswisselbank.

Hier moet een belangrijke kanttekening worden gemaakt; de totale inkomsten en uitgaven van de stad Rotterdam kunnen *niet* bepaald worden door de saldi van beide stadsrekeningen te verrekenen. In de eerste plaats was er namelijk sprake van geldverkeer tussen de *ordinaris* en de *extraordinaris* boekhouding. Dit brengt het risico van dubbeltellingen met zich mee. Een tweede reden is, dat een groot deel van Rotterdams inkomsten en uitgaven te maken had met het Gemene Land van Holland, en dat er vele verrekeningen tussen stad en Staten plaatsvonden.

Al deze bijzondere geldstromen werden geboekt onder *extraordinaris ontfang* of *extraordinaris uutgeeff*, op zowel de *extraordinaris* als de *ordinaris* rekening. Een goed voorbeeld is de verponding, die – zoals in de figuur te zien is – door de stad geïnd werd, om het geld vervolgens naar de Staten van Holland door te sluisen. Hierdoor is een deel van de boekhouding ‘onzichtbaar’: niet alle inkomsten en uitgaven waarmee de stad belast was, zijn als zodanig in de boekhouding terug te vinden.

3.5 Financiële verwickelingen tussen 1653 en 1690¹⁶⁵

Nu de theorie en de praktijk van de rentenkoop bekend zijn, volgt een overzicht van de belangrijke verwickelingen op financieel gebied van zowel de stad Rotterdam als de Staten van Holland. De bedoeling is om aan de hand van stadsrekeningen, notulen en resoluties na te gaan of er sprake was van een stedelijke strategie aangaande de rentenverkoop.

---

¹⁶⁴ Vgl.: appendix III, “Lijfrenten op het Gemene Land”, en “Losrenten en interesten op het Gemene Land”, “Losrenten op particulieren”, “Obligatie tot laste van de Admiraliteit”, en “Obligatie tot laste van de Grote Visserij”.

¹⁶⁵ Voor de exacte cijfers, en het aandeel van interestbetalingen in de totale uitgaven verwijs ik naar appendix IV: *Rotterdams interestlast, 1653-1673*.

De situatie begin jaren vijftig van de zeventiende eeuw was buitengewoon ongunstig. Als gevolg van de Eerste Engelse Oorlog (1652-1654) hadden de Staten van Holland en de Hollandse steden zich in grote schulden moeten steken. Tegelijkertijd moest er drastisch gesnoeid worden in de uitgaven aan interestbetalingen. Zo had het Rotterdamse stadsbestuur zich op 11 maart 1652 nog genoodzaakt gezien te korten op een losrente die de “*gemeene Armen van Bleijswijck*” gekocht hadden. De stadsbestuurders besloten dat ook de armen “*souden moeten contentement nemen met de reductie*”.¹⁶⁶

De eerste emissie van lijfrenten in 1653 was een direct gevolg van de oorlog met Engeland. De Staten van Holland voerden een nieuwe belasting in, de 1.000^{ste} penning, gebaseerd op het kohier van de 200ste penning: een verpondingregister. Deze belasting werd geheven door de steden, die gemachtigd werden op de 1.000^{ste} penning lijfrenten, losrenten en obligaties te plaatsen tegen een interestpercentage van 9,09%.¹⁶⁷

Niet alle steden stonden welwillend tegenover het besluit van 27 september 1653 tot de verkoop van renten. Zo meldde Dordrecht dat de lijfrenten niet te verkopen waren. Hierop werden de Dordtse magistraten door de Staten opgeroepen het goede voorbeeld te geven en als eerste een lijfrente aan te gaan.¹⁶⁸ Ook in Rotterdam liep het niet bepaald storm nadat het besluit genomen was. Rotterdam verkocht op 14 oktober de eerste lijfrenten aan Aechtge Cornelisdr. Welhouck. Deze bemiddelde dame ging vier verschillende lijfrenten aan, op de levens van vier van haar kleinkinderen. In totaal kocht ze voor 13.200 gulden lijfrenten. Zij was hiermee niet alleen de eerste van alle 367 lijfrenteniers tussen 1653 en 1690, maar ook degene die het meest inlegde.¹⁶⁹

In 1655 vonden de Staten van Holland het nodig het interestpercentage te verlagen van vijf naar vier procent om geld te besparen. Op 7 augustus 1655 viel het besluit tot de reductie, en vier dagen later werd bepaald dat deze in zou gaan op de eerste vervaldag van de renten, te beginnen in oktober van dat jaar.¹⁷⁰ Ook kwamen de Staten overeen dat het bedrag dat door de reductie vrij zou komen – 1 procent van de totale schuld – jaarlijks besteed zou worden aan aflossingen. Deze ‘meevaller’ werd in sommige gevallen, zoals in 1672, echter in zijn geheel gebruikt voor oorlogsdoeleinden. Feitelijk was het een soort reservering over de lopende renten en obligaties, die elk jaar aangesproken kon worden.

---

¹⁶⁶ GAR, OSA, inv.nr. 3071.

¹⁶⁷ Vgl.: appendix I.

¹⁶⁸ Houtzager, *Hollands los- en lijfrenten*, 75.

¹⁶⁹ Meer over Aechtge Cornelisdr. Welhouck in hoofdstuk vier.

¹⁷⁰ Houtzager, *Hollands los- en lijfrenten*, 79-80.

Deze reductie had nogal wat voeten in de aarde gehad, omdat de meeste steden hiervoor weinig hadden gevoeld. Rotterdam was er één van, en het kostte daarom veel overleg voordat de stad akkoord ging. Toen de Admiraliteit van de Maze echter, in navolging van de Staten, in 1656 de interestververgoeding van vijf naar vier procent bracht, namen de Rotterdamse magistraten hier geen genoegen mee.¹⁷¹

Hierdoor kwam een bedrag van 100.000 gulden vrij, dat de stad waarschijnlijk gebruikte voor aflossingen.¹⁷² Bij *extraordinaris ontfang van subsidien* kwam dat jaar namelijk het enorme bedrag van 148.435 gulden binnen. Daarnaast werd voor meer dan 132.200 gulden erbij geleend. Al met al kon Rotterdam in 1656 ongeveer 267.100 gulden aan schuld aflossen.

In 1657 werd de *vercopinghe* (emissie) van lijfrenten herhaald volgens de voorwaarden van 1653, zij het zeer bescheiden.¹⁷³ Op 18 december van dat jaar werden zes lijfrenten verkocht, voor een totaal bedrag van 6000 gulden.¹⁷⁴ In de twee jaren daarna verkocht Rotterdam voor 29.235 gulden aan lijfrenten op het gemene land van Holland. De schuldenlast van de stad nam gedurende deze periode gestaag in omvang af. In de jaren 1658-1660 bleef de schuld enige tijd steken rond 26.800 gulden, om daarna verder te dalen.¹⁷⁵

Deze positieve ontwikkeling zette zich voort. Begin jaren zestig waren Rotterdams stadsfinanciën ten opzichte van tien jaar daarvoor sterk verbeterd. Uitzonderlijk gunstige jaren waren 1661, 1662 en 1663 toen de stad de jaarlijkse interestlast terug wist te brengen tot 19.000 gulden. In 1653 was dit nog meer dan 34.400 gulden geweest. Opmerkelijk is dat de stad dit deed zonder nieuwe leningen aan te gaan.

Ook de Staten van Holland kregen rond 1662 meer controle over de eigen interestuitgaven. De *Edele Hoog Mogende Heeren* van de Staten van Holland besloten dat een betere financiële administratie noodzakelijk was. Er moest worden nagegaan welk totaalbedrag aan renten op het gemene land van Holland uitstond. De Staten gelastten Thomas de Ruyt tot het verzamelen van alle "*Quitantien van Los- en Lijfrenten, mitsgaders het redigeren van de selve in behoorlijcke ordre, en tot het formeren van de Reeckeningen van dien*".¹⁷⁶ Dit geeft aan dat tot die tijd de Staten geen goed inzicht hadden in hun eigen schuld.

---

¹⁷¹ Vervolgens verdween de post van 5000 gulden van de stadrekening, Vgl.: appendix III, post "Obligatie tot laste van de admiraliteit"; GAR, OSA, inv. nr. 3071.

¹⁷² Vgl.: appendix III, post "Extraordinaris ontfang van subsidien" en "Afgeloste penningen".

¹⁷³ De voorwaarden staan in het formulier van de lijfrenten van 1653. Vgl.: appendix I.

¹⁷⁴ GAR, OSA, inv.nr. 3663.

¹⁷⁵ Wellicht was deze tijdelijke onderbreking het gevolg van de Noordse Oorlog van 1659. Dit is echter niet te staven aan de hand van de door mij gebruikte bronnen.

¹⁷⁶ NA, 1.12.01, 608.

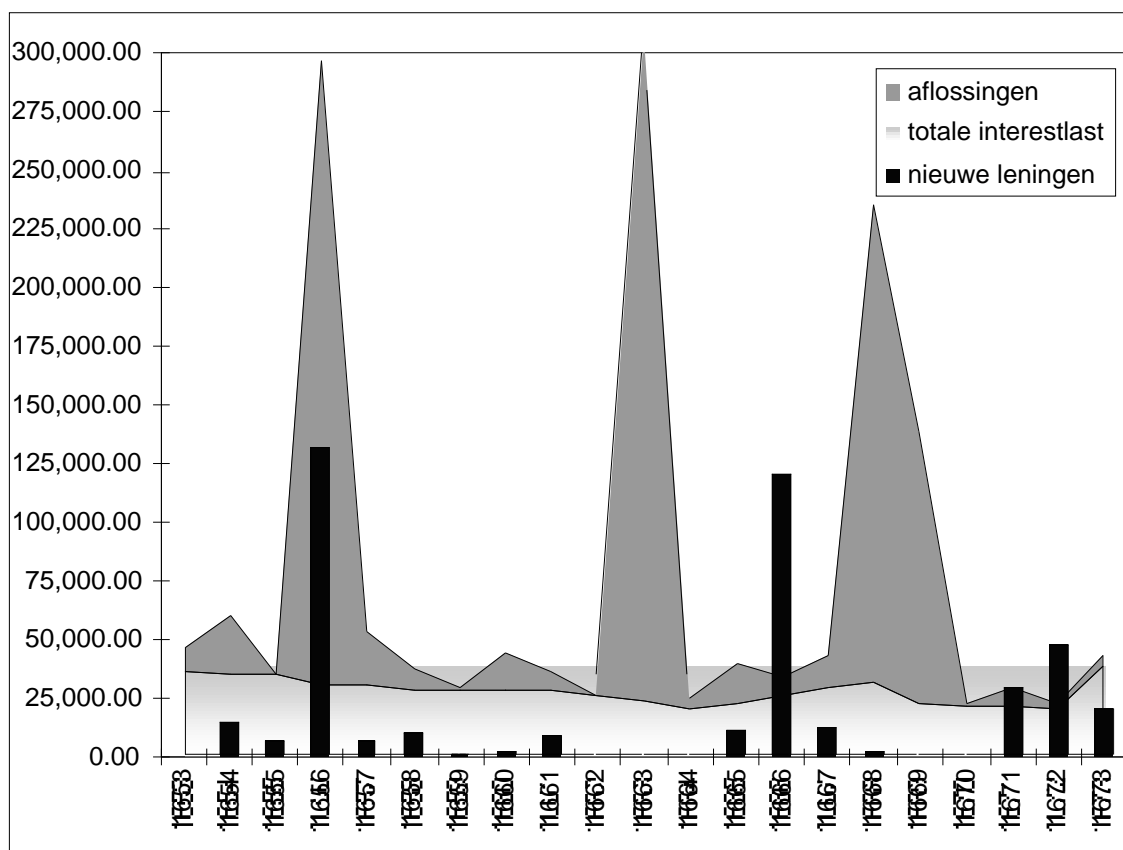
De stad Rotterdam en de Staten van Holland hadden hun boekhouding net redelijk op orde toen de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) uitbrak. Gedurende de oorlog werden nieuwe leningen aangegaan en de interestlast van Rotterdam steeg aanzienlijk. In 1668 bleef deze last nog maar net onder de 30.000 gulden. Maar omdat het vooral kortlopende leningen waren die Rotterdam tussen 1665 en 1667 aangegaan was, wist Rotterdam al snel de schuldenlast te beteugelen. De obligaties werden in 1668 weer afgelost (zie figuur 3) en terstond daalde de jaarlijkse interestlast aanzienlijk. Hierdoor is het financiële herstel van de stad mogelijk veel sneller geweest dan in de jaren na de Eerste Engelse Oorlog. Vlak voordat in 1672 het Rampjaar uitbrak, was het bedrag dat de stad uitgaf aan interestuitgaven inmiddels gedaald tot onder de 18.900 gulden.

Maar met het Rampjaar en de bijkomende oorlogslasten kwam er een einde aan de gunstige stadsfinanciën. Waren de interestuitgaven voor de oorlog nog 18.900 gulden, het jaar daarop waren deze 36.600 gulden. Binnen een jaar waren de schulden bijna verdubbeld. Dit geeft een indicatie van de geldnood waarin Rotterdam toen verkeerd moet hebben. De verslechterde financiële positie van de stad blijkt ook uit een notie van de vroedschap van 15 februari 1672. De vroedschappen kwamen overeen dat “*eyder lid vande Vroedschap aende Stad by leeninge soude fourneren f1000*”.¹⁷⁷

Figuur 3: *Betalingen aan interest en schuldaflossing, en nieuw aangepane leningen.*

---

¹⁷⁷ GAR, OSA, inv.nr. 3071.

Bron: OSA, GAR, inv.nr. 3164-3185.

Na 1673 zijn zoals gezegd de stadsrekeningen niet verder doorgenomen; het overzicht van de financiële verwickelingen tot 1690 is gebaseerd op ander archiefmateriaal en op literatuur. De periode tussen 1672 en 1675 stond in het teken van het onder controle krijgen van de enorme schuld waar de stad zich tijdens het rampjaar ingestoken had. Anders dan tijdens de Tweede Engelse Oorlog waren er veel langlopende schulden aangegaan, waaronder een bedrag van 145.500 gulden aan lijfrenten. Bovendien was de totale omvang van de schuld veel groter dan die van 1665-1667. Destijds was een aanzienlijk deel van de schuld binnen twee jaar afgelost.

Een bijkomend probleem was dat een deel van de renteniers in 1673 alweer spijt leek te hebben van de investeringen. Het stadsbestuur kreeg dan ook in augustus en oktober 1673 en juni 1674 verscheidene verzoeken binnen voor een verhoging van het interestpercentage. Losrenten en obligaties waren in 1672 voor 3,5 procent verkocht, terwijl een percentage van 4 procent gangbaar was in de periode daarvoor. Een verhoging zou gepaard gaan met een stijging van de interestlast. Maar wanneer de interest op hetzelfde peil zou blijven, dan

zouden de renteniers vragen om aflossing van hun renten. En dat zou de stad nog meer geld gaan kosten.

De Rotterdamse magistraten wisten niet precies wat te doen, en besloten bij de collega's in andere steden te informeren hoe dit probleem aan te pakken.¹⁷⁸ Kennelijk waren de andere steden voor een verhoging, want op 9 september 1674 kwam het interestpercentage voor obligaties en losrenten weer op het vooroorlogse peil van 4 procent.¹⁷⁹ Dat de schulden die in 1672 aangegaan waren, zeer zwaar drukten op de stedelijke financiën, blijkt wel uit het feit dat de stadsbestuurders zich in 1675 opnieuw genoodzaakt zagen lijfrenten te verkopen. Ditmaal niet om een oorlog te bekostigen maar om schuldeisers te kunnen betalen.

Eén van deze schuldeisers was de Rotterdams stadswisselbank. De lijfrenten die verkocht werden naar aanleiding van het vroedschapsbesluit van 17 augustus 1675 dienden te worden “*geemployeert tot betalinge van't restand vande lasten waermede deses Stadswisselbancq was beswaert*”.¹⁸⁰ Dit wordt bevestigd door de volgende notitie uit de notulen van de burgermeesters: “*De Wisselbank behoorde voorsien te werden met eenige Penningen alsoo aen Burgmeesteren sedert den Jare 1672 merkelijke Somme betaalt waren.*”¹⁸¹

In de jaren na 1672 had het stadsbestuur een beroep moeten doen op de stadswisselbank. Een kleine vier weken later, op 2 september, was te lezen dat “*Van de Capitale Leeningen vande Jare 1672 niet ten vollen bij de cassiers vande Wisselbank ontvangen*”. Hierna werd er met geen woord meer gerept over deze lening. Waarschijnlijk kwam Rotterdam na 1675 in iets rustiger financieel vaarwater, want bijna vijftien jaar lang werden er geen lijfrenten verkocht.¹⁸² Net als na de eerste twee Engelse Zeeoorlogen zullen aflossingen gepaard zijn gegaan met een dalende schuldenlast en relatief weinig nieuwe leningen.

Op 27 mei 1680 werden drie besluiten genomen om de resterende schulden aan te pakken: “*1. De Capitale Leeningen vande Jare 1672 te verkopen, of in betalinge te geven. 2. De Obligatien op 't Land en op de Admiraliteit van groote Somme te doen splitsen om te verkoopen. 3. De uijtstaende schulden te innen of te verkopen.*” Vermoedelijk hebben deze maatregelen goed uitgepakt: pas in 1689 kwam de Rotterdamse schuldenlast weer terug op de ‘politieke agenda’ van het stadsbestuur.

---

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ Ibidem.

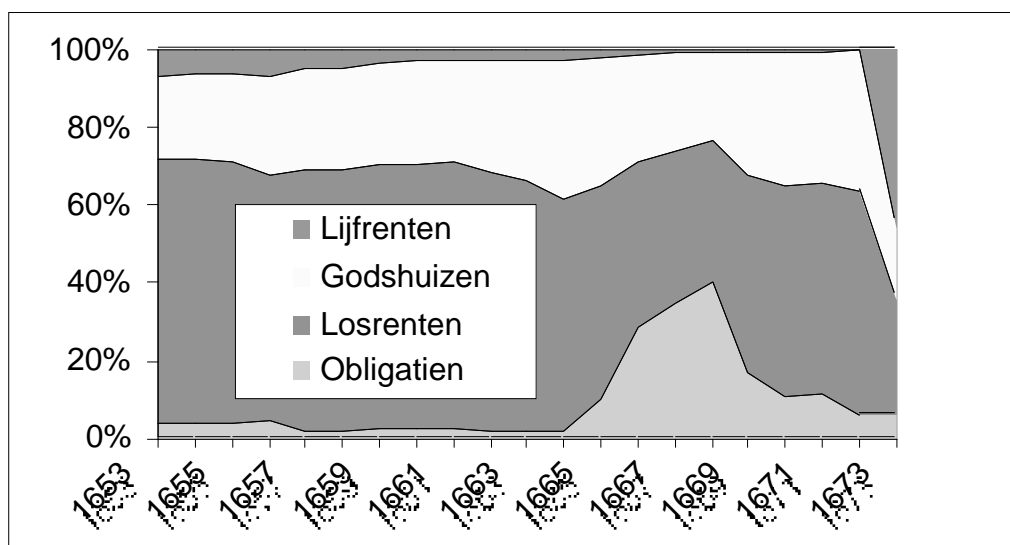
¹⁸⁰ GAR, OSA, inv.nr. 3663.

¹⁸¹ GAR, OSA, inv.nr. 3071.

¹⁸² GAR, OSA, inv.nr. 3071; 3663.

In de jaren 1689 en 1690 leende Rotterdam weer op grote schaal geld net als in 1653-1654 en 1672-1673. De voornaamste reden was ditmaal schuldaflossing. Volgens de vroedschapsresolutie van 7 februari 1689 diende het geld namelijk te worden “*geemployeert soo tot aflossing van andere Capitale waarmede de voors Stadt is beswaert, als penningen aant gemeene Land*”.¹⁸³ Schuldensanering was ook de voornaamste reden van de andere twee lijfrentenemissies van dat jaar 1689: op 2 november, en twaalf dagen later op 14 november.¹⁸⁴

Figuur 4: De samenstelling van de Rotterdamse interestlast, 1653-1690.

Bron: OSA, GAR, inv.nr. 3164-3185.

Figuur 5: De samenstelling van Rotterdams interestlast in een aantal belangrijke jaren.

	Lijfrenten	Losrenten particulieren	Losrenten godshuizen	Obligaties	Totale interestlast
1653	2.396,10	23.177,35	7.369,10	1.496,00	34.438,55
1664	556,95	11.350,10	6.759,05	339,65	19.005,75
1668	207,65	10.484,70	6.753,05	12.002,50	29.447,90
1673	16.851,90	10.888,75	6.754,15	2.063,25	36.558,05

Bron: OSA, GAR, inv.nr. 3164-3185.

Figuren 4 en 5 laten de veranderingen in de samenstelling van de Rotterdamse interestlast zien. Het gaat hier om de onderlinge relaties tussen verschillende typen leningen, en niet om absolute bedragen. Een aantal zaken valt direct op: obligaties vormden een relatief

¹⁸³ GAR, OSA, inv.nr. 3663.

klein deel van de schuldenlast. Alleen tijdens de tweede Engelse Oorlog werden veel kortlopende leningen aangegaan. Losrenten namen zowel absoluut als relatief af in betekenis. Vanaf 1660 neemt het aandeel van de losrenten enorm af. Dit gold in mindere mate voor de losrenten van de godshuizen.¹⁸⁵ Opvallend is dat in het laatste jaar vrijwel uitsluitend lijfrenten verkocht werden.

3.6 ‘Vercopinghe’ van lijfrenten tussen 1653 en 1690

Zoals uit het verloop van Rotterdams interestbetalingen al duidelijk werd, zijn lijfrenten vooral in tijden van crisis verkocht. De door Rotterdam verkochte lijfrenten staan hieronder op een rij. Nogmaals moet ik benadrukken dat de *Vercopinghe* tussen 1653 en 1659 niet op de Rotterdamse stadsrekeningen werden geboekt. Deze komen daarom niet voor in de figuren 4, 5 en 6 over het verloop en de samenstelling van de Rotterdamse interestlast. In figuur 7 staan alle lijfrentenemissies op een rij.

Figuur 6: *Verkochte lijfrenten 1653-1654, 1657-1659, 1672-1673, 1675, 1689-1690.*

	Aantal	Gemiddeld	Mediaan	Totale hoofdsom	Jaarlijkse interestlast
1653-1659	220	910	550	200.197	18.198
1672-1673	160	909	750	145.488	17.347
1675	38	805	500	30.575	3.249
1689	6	1.905	1.428	11.429	800,00
1689-1690	175	1.126	800	197.066	16.567
<i>Totaal:</i>	<i>599</i>			<i>578.655</i>	<i>56.140</i>

Bron: GAR, OSA, inv.nr. 3663.

Uit deze figuur blijkt dat over de loop van een tijd een aantal veranderingen optrad in de lijfrentenverkoop. Tot en met het Rampjaar investeerde elke rentenkoper gemiddeld ongeveer 909 gulden, in 1675 werd dit ongeveer 800 gulden. Mogelijk was in dat jaar het vertrouwen in de kredietwaardigheid van de stad niet al te groot. Dit zou het beeld bevestigen zoals dat uit de stukken van de vroedschap op te maken is. Met de volgende emissies in 1689 en 1690 ging het gemiddeld geïnvesteerde bedrag sterk omhoog.

¹⁸⁴ Ibidem.

¹⁸⁵ Dat waren het pesthuis, weeshuis, oude mannenhuis, vrouwenhuis, leprooshuis en gasthuis.

Twee andere zaken vallen op. Ten eerste dat Rotterdam in 1689-1690 voor circa 200.000 gulden renten kon verkopen, en toch minder interest uitkeerde dan in de periode van 1653 tot en met 1659. Ten tweede werd dit kleinere bedrag aan interest ook verdeeld over een kleinere groep renteniers. Kreeg in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw de gemiddelde lijfrentenier jaarlijks ongeveer 83 gulden, in 1689-1690 was dit bedrag opgelopen tot bijna 95 gulden. Zowel de stad als de renteniers profiteerden van het nieuwe rentenbeleid: door minder uit te geven aan de kleinere investeerders, kon de stad relatief meer uitkeren aan de grotere investeerders en tegelijkertijd in absolute zin minder uitgeven.

Eén van de belangrijkste instrumenten waarover de Staten en stad (naast interestreductie) beschikten om de schuld beheersbaar te houden, was de invoering van de *variabele* lijfrentenpercentages. In 1671 had raadpensionaris Johan de Witt zijn *Waerdye van lyf-rente naer proportie van los-renten* gepubliceerd waarin hij de theorie en de praktijk van de variabele lijfrente uiteenzette.¹⁸⁶

Simpel gezegd kwam het hier op neer: hoe jonger een persoon was, des te groter de kans dat diegene lang van een lijfrente kon genieten. Derhalve diende, wilde de stad niet failliet gaan, het interestpercentage aangepast te worden aan de leeftijd van degene op wiens leven de lijfrente werd afgesloten.

De begaafde mathematicus De Witt was verantwoordelijk voor de verbetering van de financiën van de Staten van Holland en West-Friesland. Toen hij op 4 augustus 1672 onder druk ontslag nam als raadpensionaris, werd hij direct daarna weer door de Staten in dienst genomen. Ditmaal niet als raadpensionaris maar om de *financie te oversien*.¹⁸⁷ In de politiek was Johan de Witt een uitgestotene, maar zijn financiële kennis werd kennelijk nog wel op prijs gesteld. Overigens stelde de stad Hoorn diezelfde dag ook voor om lijfrenten te gaan verkopen. Dit resulteerde uiteindelijk in de lijfrentenemissie van 1672 en 1673 die in figuur 6 te zien is.

Voor deze 160 verkochte lijfrenten maakten de Rotterdamse bestuurders gebruik van de variabele interestpercentages van De Witt. Dit zou de stad blijven doen, met als uitzondering een enkele emissie in het jaar 1689. In figuur 8 staan de verschillende percentages vermeld die de stad Rotterdam hanteerde tussen 1653-1690.

---

¹⁸⁶ Johan de Witt, *Waerdye van lyf-rente naer proportie van los-renten* (Amsterdam 1671).

¹⁸⁷ Nationaal Archief (NA), Provinciale Resoluties (PR), inv.nr. 613.

Figuur 7: *Relatie tussen leeftijd en interestpercentage, 1653-1690.*

Leeftijd:	1653-9	1672/3	1675	1689	1689/90
1 – 9 jaar	9,09	10	10	7	1,25
10 -14 jaar	9,09	10	10	7	7,5
15 -19 jaar	9,09	10	10	7	7,5
20 – 24 jaar	9,09	10,53	10	7	8
25 – 29 jaar	9,09	10,53	10	7	8
30 – 34 jaar	9,09	11,11	10,53	7	8,5
35 – 39 jaar	9,09	11,11	10,53	7	8,5
40 – 44 jaar	9,09	11,76	11,11	7	9
45 – 49 jaar	9,09	12,5	11,76	7	9
50 – 54 jaar	9,09	13,33	12,5	7	9,5
55 – 59 jaar	9,09	14,81	?	7	9,5
60 – 64 jaar	9,09	16,67	?	7	10
65 – 69 jaar	9,09	16,67	14,81	7	10
70 – 74 jaar	9,09	16,67	?	7	11
75 – 79 jaar	9,09	16,67	?	7	11
80 – 89 jaar	9,09	16,67	?	7	12

Bron: GAR, OSA, inv. nr.: 3663.

In de figuur is de leeftijdsgroep van 20 tot 29 jaar omlijnd. Dit was de belangrijkste groep waar het Rotterdamse stadsbestuur mee te maken had bij de verkoop van lijfrenten. De gemiddelde leeftijd van degenen op wiens leven een lijfrente was afgesloten was 25,4 jaar (mediaan 22 jaar). Het interestpercentage voor lijfrenten verkocht op personen van deze leeftijd schommelde de gehele tweede helft van de zeventiende eeuw zo rond de negen procent.

Te zien is dat met de introductie van de variabele lijfrenten in 1672 de interestpercentages voor alle leeftijdsgroepen flink omhoog gingen. Dit is opmerkelijk aangezien de stad in het Rampjaar obligaties en de losrenten verkocht tegen 3,5 procent, in plaats van tegen de gebruikelijke 4 procent. Drie jaar later, in 1675, waren de percentages over alle personen van boven de 20 jaar een stuk lager.

Het is frappant dat begin 1689 een lijfrentenemissie plaatsvond met een vast interestpercentage. Te meer daar enkele maanden later de percentages drastisch omlaag gingen. Wanneer iemand begin 1689 een lijfrente afsloot op een kind van negen jaar kreeg hij of zij nog 7 procent, terwijl enkele maanden later dat percentage gedaald was tot 1%. In het eerste geval moest het kind minstens 24 jaar oud worden, wilde de rentenier winst maken. In het tweede geval moest het kind maar liefst 89 jaar oud worden! De kans dat de rentenier (die op zijn minst een jaar of 20 à 25 was) tegen die tijd al was overleden, moet 100% zijn geweest.

Het is te begrijpen dat voor lijfrenten op kinderen onder de tien jaar de nieuwe variabele renten volgens De Witt voor de stad financieel gunstiger waren dan het oude systeem. Bovenstaande rekensom geeft aan hoe ongunstig lijfrenten op jonge personen konden zijn voor de stad. De interestverlaging doet vermoeden dat met de nieuwe percentages de gemiddelde leeftijd van personen op wie een lijfrente was afgesloten steeg. Dit klopt ook: tot februari 1689 was dit 23,3 jaar (met een mediaan van 18 jaar), maar vanaf november 1689 was dit opgelopen tot 30,1 jaar (met een mediaan van 30 jaar).

3.7 Besluit

Uit dit hoofdstuk is naar voren gekomen dat perioden waarin het de stad Rotterdam financieel slechter ging, samenvielen met tijden van oorlog. Het belangrijkste motief voor de rentenverkoop was dan ook de financiering van de verschillende oorlogen die de Republiek uitvocht. Een tweede motief was de schuldaflossing, maar dit hield indirect ook verband met de oorlogsvoering. De meeste schulden waren immers het gevolg van voorgaande oorlogen.

Ook de renteniers hadden twee motieven om een lijfrente aan te gaan. In de eerste plaats was een rentenkoop een investering; dat gold voor zowel los- als lijfrenten. In de tweede plaats kon een lijfrente ook als een soort pensioen of toelage dienen. Het feit dat de geïnvesteerde bedragen over de loop van de zeventiende eeuw stegen doet vermoeden dat de laatste reden minder belangrijk werd. Rijkere renteniers hadden immers meer geld en waren minder afhankelijk van de opbrengsten uit hun lijfrenten. Voor hen zullen lijfrenten eerder investeringen zijn geweest dan appeltjes-voor-de-dorst.

Was er sprake van een stedelijke strategie wat betreft de rentenverkoop? Het stadsbestuur lijkt inderdaad welbewust te hebben gekozen voor bepaalde typen renten op bepaalde momenten. Wanneer via obligaties geld verkregen werd, werden geen lijfrenten verkocht en vice versa. Bovendien moest in enkele gevallen een beroep worden gedaan op de wisselbank van Rotterdam om in de geldbehoefte te voorzien.

Aangezien de stadsfinanciën sterk bepaald werden door het beleid van de Staten van Holland en West-Friesland is het misschien beter om niet van een stedelijke rentenstrategie te spreken, maar van een provinciaal-stedelijke strategie. Deze gezamenlijke strategie werd door de Hollandse steden bepaald in de Provinciale Staten.

In tijden van crisis hadden de burgers geen keus en moesten ze wel in de stad investeren. Niet dat ze daadwerkelijk gedwongen werden, maar welke stadslievende burger kon een oproep van een wanhopig stadsbestuur weerstaan? Wanneer het gevaar geweken was,

lieten renteniers echter blijken dat ze achteraf gezien weinig gecharmeerd waren van de aangegane overeenkomst, en begonnen ze eisen te stellen.

De magistraten van de Hollandse steden moesten op hun beurt wel aandacht besteden aan de grieven van de geldschieters. Wanneer deze collectief het vertrouwen in het stadsbestuur zouden opzeggen, zou het hele financiële systeem in elkaar storten. Er was dus sprake van een wisselwerking tussen het te volgen beleid en de reacties van burgers daarop. Bovendien waren (zoals uit hoofdstuk vier zal blijken) rentenkopers en stadsbestuurders deels dezelfde personen, waardoor de scheiding overheid-burger minder helder is dan ze lijkt.

De minder egalitaire samenleving van eind zeventiende eeuw lijkt zich in de rekeningen te weerspiegelen. Er vond een verschuiving plaats in het gezelschap renteniers waarop het stadsbestuur een beroep deed. Deze groep werd kleiner, maar investeerde tegelijkertijd per hoofd meer; dit stelde de bestuurders in staat een zelfde bedrag aan renten te innen als voorheen. Bovendien daalden de interestpercentages over vrijwel de gehele linie en kon de stad al haar kostbare interest uitkeren aan die kleinere groep investeerders. Op vragen als: “wie waren deze lijfrenteniers, wat deden ze, en waar woonden ze?” wordt in het volgende hoofdstuk een antwoord gegeven.

4. De Rotterdamse renteniers

Waar in het vorige hoofdstuk gekeken is naar de anonieme instituties die aan de basis stonden van de rentenverkoop, zal nu gekeken worden naar de mensen die tussen 1653 en 1690 een rente kochten bij de stad Rotterdam. Gekozen is voor een nader onderzoek naar de Rotterdamse lijfrenteniers. Er is goede reden aan te nemen dat deze groep representatief is voor ‘de Rotterdamse rentenier’ in het algemeen. Vaak werden losrenten gekocht door personen die ook lijfrenten kochten, en omgekeerd.¹⁸⁸

Eerst wordt besproken welke informatie – zowel uit literatuur als uit archivalia – voorhanden was bij dit prosopografische onderzoek, en in hoeverre deze informatie compleet was. Vervolgens komt een aantal verschillende thema’s aan bod: rijkdom, sekseratio, beroep, stedelijke ambten, herkomst, en ten slotte migranten. Zo kan aan het eind van dit hoofdstuk een profielschets gegeven worden van de Rotterdamse lijfrentenier 1653-1690.

4.1 Persoonsgegevens

Welke gegevens zijn beschikbaar voor een nadere analyse van degenen die tussen 1653 en 1690 een lijfrente kochten? Persoonsgegevens van de renteniers zijn in eerste instantie afkomstig uit de klapper van de lijfrenten.¹⁸⁹ Hierin werd vermeld welke renteniers een lijfrente hadden afgesloten, op wiens leven deze lijfrente werd afgesloten was, en de namen van de ouders van deze persoon. De lijfrentenier was soms de vader, de moeder, of een ander familielid van degene op wiens leven de rente stond. Maar men kon ook een lijfrente op het eigen leven kopen.

Wanneer iemand een bijzonder ambt bekleedde, van buiten Rotterdam kwam, of er iets anders opmerkelijks was, werd dit ook genoteerd. Verder stond de datum vermeld, evenals het jaarlijks te ontvangen bedrag aan interest. Waarschijnlijk koos men ervoor niet de hoofdsommen maar de interestvergoedingen op te schrijven, omdat het overzicht gebruikt werd bij de jaarlijkse uitbetaling. Zo kon men in één oogopslag zien wie, op welke datum recht had, op welk bedrag aan interest.

Op het moment dat een persoon overleed op wie een lijfrente was afgesloten, kwam er een einde aan de interestuitkering. Dit werd in de kantlijn aangegeven met *obiit* (overleden).

---

¹⁸⁸ Dit geldt althans voor renteniers van het gewest Holland tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw. Vgl.: M. 't Hart, ‘Public loans and moneylenders in the seventeenth century Netherlands’, in: *NEHA* 1 (1989) 127-128.

Soms werd extra informatie toegevoegd zoals: *obiit den 20. of 21. Julij 1699 te Delft*. Erg compleet is deze informatie echter niet. Van de meeste lijfrenten is geen einddatum bekend. Mogelijk is het register gedurende de achttiende eeuw in onbruik geraakt. Genealogische informatie om dit aan te vullen bleek te mager, aangezien E.A. Engelbrecht zich in zijn vroedschapsstudie heeft beperkt tot een selecte groep bestuurders.

In principe is de informatie over lijfrenten uit 1653 gelijk aan die over lijfrenten uit andere perioden. Gegevens van leningen die aangegaan zijn in de periode 1672-1673 zijn echter magerder dan die van renten die verkocht zijn in de periode daarvoor en daarna. Vermoedelijk kwam dit door de oorlogsdruk, en mogelijk ook vanwege de discontinuïteit in het stadsbestuur. Eén van de staatsgezinde regenten die Rotterdam moest ontvluchten nadat hij beschuldigd was van verraad, was namelijk de thesaurier extraordinaris.¹⁹⁰ Dit alles maakte het onderzoek afhankelijk van twee andere contemporaine bronnen.

In de eerste plaats is gebruik gemaakt van het kohier van de 200ste penning uit 1666.¹⁹¹ Dit is een verpondingsregister; de verponding was een belasting op bezit. Het register geeft de hoogte van de aanslag, bepaald door onroerend goed - zowel in Rotterdam als daarbuiten - , ambten en ten slotte erfenissen. Daarnaast bevatte dit archiefstuk een handgeschreven index, wat niet onbelangrijk was bij de tracering van renteniers.

In de tweede plaats is het *Quohier van't klein-familien-geld* uit 1674 benut, dat voornamelijk informatie bevat over beroepen en adressen. Helaas laat het de allerrijkste groep Rotterdammers - kooplieden en renteniers - buiten beschouwing.¹⁹² Het kohier is wel een uitstekende bron om de algehele beroepsstructuur van Rotterdam anno 1674 te analyseren. Aanvullende gegevens uit het kohier zijn voornamelijk gebruikt voor personen van wie in de al eerder genoemde bronnen niets te vinden was.

In veertien gevallen was er sprake van meer van dan één persoon die een lijfrente kocht. In die gevallen werd de hoofdsom verdeeld onder de gezamenlijke kopers, zodat iedere koper als een afzonderlijke rentenier werd behandeld. Op deze manier zijn in totaal 367 verschillende personen te onderscheiden die van 1653 tot 1690 één of meerdere lijfrenten kochten.

---

¹⁸⁹ GAR, OSA, inv. nr. 3663.

¹⁹⁰ NA, PR, inv.nr. 613; Zie ook paragraaf 2.5.2.

¹⁹¹ GAR, OSA, inv.nr. 4114.

4.2 De rijkdom van de renteniers

Voordat aan de hand van allerlei extra bronnen informatie over de renteniers gegevens wordt, is het goed aandacht te besteden aan de gegevens die het register van de lijfrenten zelf geeft. Zoals: wat was de relatie tussen de rentenier en degene op wiens leven de lijfrente werd afgesloten? Voor welk bedrag werden er renten gekocht? En, misschien wel het belangrijkste van alles: wie waren *niet* te identificeren?

Al met al zijn er in totaal 215 personen van wie geen aanvullende informatie kon worden gevonden in andere bronnen. Dit betekent dat van 59,7 procent van de renteniers slechts enkele basisgegevens bekend zijn. Voor mannen ligt dit percentage aanzienlijk lager (43,3%) dan voor vrouwen (74,4%). En dit terwijl de verhouding man-vrouw nagenoeg één op één was, zoals zal blijken. De meerderheid van de renteniers, ongeveer zes op de tien, behoorde niet tot de groep bestuurders en was geen een rijk koopman, notaris of brouwer. Dit is al een zeer gewichtige constatering. Het aantal ‘gewone’ Rotterdammers dat participeerde in de stedelijke rentenverkoop was zeer groot. Qua inleg werd deze groep echter overtroffen door hun rijkere en beter gedocumenteerde mede-renteniers.

Op wiens ‘lijf’ (om de zeventiende-eeuwse terminologie te hanteren) werd een lijfrente afgesloten? In maar liefst 227 gevallen (38,3%) kocht een rentenier een lijfrente op zijn of haar eigen leven. Het betrof personen die varieerden in leeftijd. De jonge Adriaan Prins sloot in 1690 op twintigjarige leeftijd voor 1.875 gulden een lijfrente af op zijn eigen leven. Anna de Laux was 76 jaar toen zij op 8 september 1673 een lijfrente kocht ter waarde van 600 gulden, waarover zij jaarlijks 100 gulden interest vergoed kreeg. Zij was hiermee de oudste rentenier uit de periode 1653-1690. Anna heeft echter niet volledig van haar lijfrente kunnen genieten: ze overleed vier jaar later op 20 september 1677. De oudste man onder de renteniers was Job Crijnen. Hij kocht op 3 november 1672 een lijfrente maar stierf twee maanden later, waarschijnlijk op 72-jarige leeftijd.

Ouders zijn een belangrijke groep investeerders. Een op de drie lijfrenten (33,1%) werd gekocht door een vader op het leven van zijn dochter of zoon. Moeders zijn er ook te vinden onder de renteniers: in totaal gingen 45 moeders (7,6%) een lijfrente aan. Vijfentwintig keer (4,2%) kocht een voogd, of een aantal voogden, een lijfrente. Hiermee is de groep ‘opvoeders’ verantwoordelijk voor het overgrote deel van de investeringen, namelijk 44,9 procent.

---

¹⁹² Onishi, ‘Residential patterns’, 311; GAR, OSA, inv.nr.: 4166.

Van de overige renteniers kon in 30 gevallen (5,1%) geen duidelijk relatie worden gelegd tussen degene die de rente kocht en degene op wiens leven de lijfrente stond. De resterende 11,7 procent werd gekocht door andere verwanten, zoals grootmoeders, ooms en tantes. Van alle rentenkopers is bekend welk bedrag aan lijfrenten zij in de onderzochte periode kochten. Gemiddeld investeerde elke lijfrentenier tussen 1653 en 1690 ongeveer 1.580 gulden. Maar niet iedereen investeerde evenveel. Hoe het totale bedrag van bijna 580.000 gulden aan lijfrenten verdeeld was over de rentenkopers is te zien in figuur 8.

Figuur 8: *Verdeling van de lijfrentenkoopsommen over de renteniers.*

Bedrag	Renteniers	Hoofdsommen
	<i>cumulatief</i>	<i>cumulatief</i>
0-499	14,4	3,2
500-999	43,9	15,9
1.000-1.499	67,6	33,0
1.500-1.999	76,0	42,2
2.000-2.499	84,2	53,4
2.500-2.999	86,1	56,6
3.000-3.499	90,7	66,0
3.500-3.999	93,2	71,8
4.000-10.000	99,2	94,1
10.000-15.000	100,0	100,0
	(N=367)	(N= 579.793)

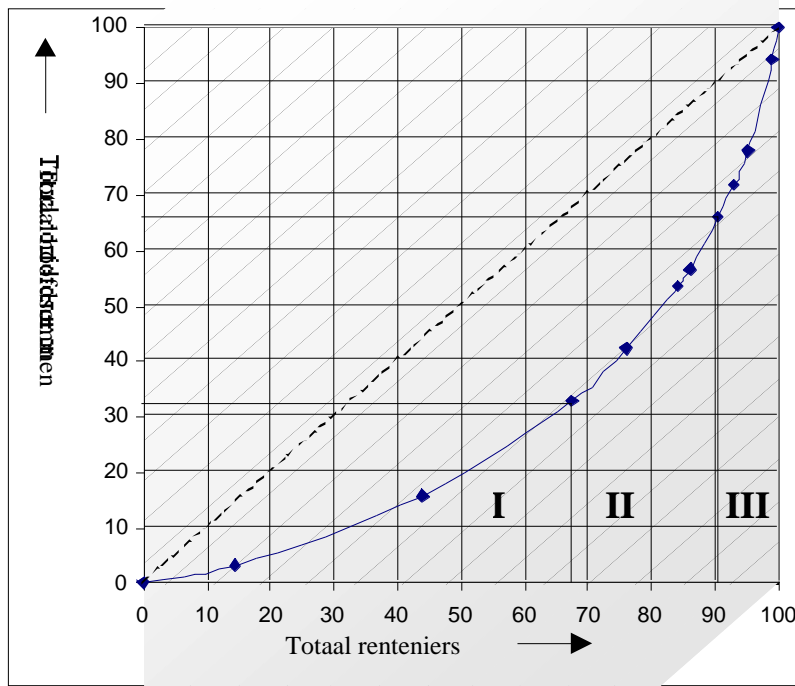
Bron: GAR, OSA, inv. nr. 3663.

Deze tabel laat zien hoe het totale bedrag aan hoofdsommen verdeeld is over de lijfrenteniers. Hieruit blijkt dat 43,9 procent van de renteniers minder dan 1.000 gulden aan lijfrenten kocht. En meer dan tweederde van de renteniers kocht voor minder dan 1.500 gulden. De derde kolom geeft het aandeel in het totale bedrag van lijfrenten aan. De groep die voor minder dan 1.500 gulden aan lijfrenten kocht, is zichtbaar ondervertegenwoordigd met 33 procent van de hoofdsommen. Kleine investeringen van enkele honderden gulden waren dus gebruikelijk.

Een beter begrip van deze verdeling van hoofdsommen kan uit de grafiek in figuur 9 verkregen worden. De curve deze figuur geeft namelijk weer hoe ‘scheef’ de hoofdsommen verdeeld waren over de lijfrenteniers. Bij een gelijke verdeling van de koopsommen over de kopers zou 10 procent van de kopers goed zijn geweest voor 10 procent van de lijfrenten, 30 procent van de kopers voor 30 procent van de lijfrenten, 60 procent voor 60 procent,

enzovoort. De stippelijlijn van linksonder naar rechtsonder geeft dit aan. Hoe ongelijker de verdeling is, des te krommer is de curve.

Figuur 9: *Renteniers (%) vergeleken met de koopsommen (%)*

Bron: GAR, OSA, inv. nr. 3663.

Er is duidelijk sprake van een ongelijke verdeling van koopsommen over de renteniers. Het punt waar 50 procent van het totaal aan hoofdsommen bereikt is (op de verticale as), komt ongeveer overeen met 80 procent van de renteniers (op de horizontale as). Dat wil zeggen dat de overige 20 procent van de renteniers ook 50 procent van de lijfrenten kocht.

Voor een verdere analyse zullen de rentenkopers aan de hand van het bovenstaande worden ingedeeld in drie categorieën. Categorie I omvat de 67,6 procent van de lijfrenteniers die minder dan 1.500 gulden aan lijfrenten kochten. Categorie II betreft personen die tussen de 1.500 en de 3.500 gulden inlegden, in totaal ongeveer 23,1 procent van alle renteniers. En ten slotte, onder categorie III zijn alle lijfrenteniers gevat die 3.500 gulden of meer investeerden. Deze groep was vrij klein (9,3 %) maar kocht evengoed een net zo groot deel als categorie I en II. Elke groep kocht namelijk ongeveer een derde van het totaal bedrag aan lijfrenten over de periode 1653-1690.

De gemiddelde hoofdsom voor de eerste categorie is circa 775 gulden, die van de tweede 2.312 gulden, en van de derde 5.644 gulden. Deze verdeling doet vermoeden dat de personen uit categorie III aanzienlijk rijker waren dan de rest. Om dit te staven is gebruik gemaakt van het kohier van de 200ste penning: een verpondingsregister uit 1666.

Figuur 10: *Gemiddelde aanslag per categorie in het kohier van de 200ste penning uit 1666:*

	Gemiddelde aanslag	Geïndexeerd
I: 0 - 1.499	163,26 gulden	92
II: 1.500 - 3.499	177,44 gulden	100
III: 3.500 - 15.000	226,83 gulden	128

Bron: GAR, OSA, inv. nr. 4114.

Onder de aangeslagen burgers bevonden zich 62 renteniers, waarvan er 27 uit categorie I, 23 uit categorie II, en 12 uit categorie III. De personen die in het kohier vermeld staan, zijn vrijwel uitsluitend mannen; onder hen bevonden zich slechts 7 vrouwen. Dit is niet opzienbarend aangezien de verponding deels geheven werd over de salarissen van stedelijke ambtenaren. En louter mannen kwamen in aanmerking voor een stedelijke functie. Bovendien was de verponding een momentopname, terwijl de onderzochte renteniers zich over een periode van bijna veertig jaar uitstrekten. De cijfers kunnen hooguit een indicatie geven van de rijkdom van de renteniers.

Wat onmiddellijk opvalt in figuur 10, is dat de onderlinge verschillen tussen categorie I en II veel minder groot zijn, dan de verschillen tussen II en III. Om dit te verhelderen is de verponding geïndexeerd, waarbij categorie II op 100 gesteld is. De verponding lijkt te bevestigen wat uit de curve al naar voren kwam: de groep renteniers die meer dan 3.500 gulden investeerde, steekt met kop en schouders boven de rest van de renteniers uit. Over deze groep werd in 1666 gemiddeld 28 procent meer verponding geheven dan over de personen uit categorie II. Dit terwijl de renteniers uit categorie I, die tot 1.500 gulden investeerden, gemiddeld slechts 8 procent minder dienden te betalen dan renteniers uit categorie II.

Om een indruk te geven van deze groep rijke renteniers worden eerst de drie lijfrenteniers besproken die in de periode 1653-1690 het meest investeerden. Vervolgens worden de drie renteniers behandeld die in het kohier van de 200ste penning uit 1666 het hoogst aangeslagen werden.

Van alle 367 renteniers voorzag Aechtge Cornelisdochter Welhouck het stadsbestuur met het grootste bedrag aan lijfrenten. Ze was met 13.200 gulden zonder twijfel de belangrijkste investeerder in deze periode. Aechtge Welhouck was de weduwe van oud-burgemeester Cornelis Hartichsvelt. Deze vrouw uit de Gasthuissteeg stond als grootmoeder aan het hoofd van een uitgebreide Rotterdamse regentenfamilie.¹⁹³ En ook bij de verponding van 1666 was ze één van de rijksten. Alleen koopman Pieter de Lange en brouwer Jacob van Vredenburg moesten in 1666 een hoger bedrag aan verponding betalen dan Aechtge Welhouck.

Zij was ook de eerste die in 1653 een aantal lijfrenten kocht bij de stad. Vervulde zij wellicht een voorbeeldfunctie? Ze stond als weduwe van een oud-burgemeester in ieder geval dicht bij het Rotterdamse stadsbestuur. Aechtge kocht een viertal lijfrenten elk ter waarde van 3.300 gulden. Dit deed ze op de levens van haar kleindochters Agatha (zeven jaar) en Johanna (vijf jaar), dit waren dochters van Aechtge's zoon Cornelis Hartichsvelt en Agneta van Driel. Daarnaast kocht ze een lijfrente op het leven van het vierjarige zoontje Cornelis, van Adriana van Ruytenburch en haar zoon Willem Hartichsvelt. Op het leven van het kleindochtertje Agatha (nog geen jaar oud), dochter van Gerard Pauw en Agatha Hartichsvelt, sloot ze ook een lijfrente af.

De bestuurder Herman van Zoelen was met een totale hoofdsom van 10.527 gulden een goede tweede. Op 15 februari 1690, en twee weken later op 1 maart kocht hij een tweetal lijfrenten op zijn eigen leven. Van Zoelen was op dat moment 53 jaar oud en burgemeester van Rotterdam.¹⁹⁴ Gedurende zijn leven bekleedde hij vele stedelijke ambten. Hij woonde in 1666 volgens het verpondingskohier op de Schiedamse dijk. Dit pand werd aangeslagen voor 110 gulden.

De derde investeerder was met 10.450 gulden Adriaan Vroesen. Deze koopman en stadsbestuurder maakte op 16 oktober 1653 de gang naar het raadhuis om op het leven van zijn vier kinderen lijfrenten te kopen.¹⁹⁵ Dit waren Adrianus (dertien jaar), Maria (twaalf jaar) Willebrord (tien jaar) en Geertruid (zeven jaar), hun moeder heette voluit Johanna Willebrordus Snellius van Royen. In 1653 stond Vroesen nog aan het begin van zijn stedelijke loopbaan; van 1659 tot zijn dood in 1669 bekleedde hij vrijwel alle belangrijke stadsambten.

De rijkste rentenier uit het verpondingsregister van 1666 was de koopman Pieter de Lange, die aangeslagen werd voor 1.060 gulden. De Lange, die een huis bewoonde aan de

---

¹⁹³ Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam*, 90.II

¹⁹⁴ *Ibidem*, 166.

¹⁹⁵ *Ibidem*, 158.

zuidzijde van de Hoogstraat, had echter voor 500 gulden aan lijfrenten gekocht. Nu was 500 gulden een aanzienlijk bedrag, maar toch viel Pieter de Lange in categorie I van de lijfrenteniers. Pieter de Lange zou nooit lid zijn van het stadsbestuur.

De brouwer Jacob van Vredenburg volgde met een heffing van 350 gulden over zijn huis aan de zuidzijde van het Marktveld, en een tweede heffing van 350 gulden over een pand aan de zuidzijde van de Houttuin. Van Vredenburg kocht in 1654 en 1659 driemaal voor 1.000 gulden een lijfrente; met deze 3.000 gulden is hij in te delen in categorie II. In 1668 en 1669 was hij schepen van Rotterdam, maar verder bekleedde hij gedurende zijn leven geen belangrijke stedelijke ambten. Bij zijn dood in 1676 liet hij een bezit na ter waarde van 90.000 gulden.¹⁹⁶

In het verpondingsregister werd Aechtge Welhouck aangeslagen voor 580 gulden. Daarmee was ze in 1666 de hoogst aangeslagen vrouw in het verpondingsregister en de op twee na hoogst aangeslagen Rotterdammer. Dit geeft aan dat vrouwen in het Rotterdam (net zoals in andere delen van de Republiek) van de zeventiende eeuw een grote rol in het publieke leven konden spelen. Over het aandeel van vrouwen in de rentenkoop zullen we nu komen te spreken.

4.3 Sekseratio

Vrouwen hadden in de Republiek een betrekkelijke financiële vrijheid. Huwelijken werden meestal gesloten in volledige gemeenschap van goederen. Dit betrof alle bezittingen en schulden.¹⁹⁷ Helaas is er nog weinig onderzoek gedaan naar de economische activiteiten van vrouwen in de vroegmoderne tijd. Mogelijk dat de betrekkelijke vrijheid zich ook weerspiegelde in de rentenverkoop. Wat was het aandeel van respectievelijk mannen en vrouwen in de lijfrentenkoop, en wat waren de verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke lijfrenteniers? Dit is te zien in figuur 11.

Figuur 11: *Verdeling van de hoofdsommen en de sekseratio*

	Man	Vrouw	
I: 0 - 1.499	27,8	39,8	67,6 %
II: 1.500 - 3.499	16,3	6,8	23,1 %
III: 3.500 - 15.000	6,8	2,5	9,3 %
	50,9 %	49,1 %	100 (N=367)

Bron: GAR, OSA, inv.nr. 3663.

¹⁹⁶ Ibidem, 49.VI.

¹⁹⁷ Ali de Regt, 'Huwelijk en geld. Veranderingen in de vermogenspositie van gehuwde vrouwen', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 17 (1997) 24.

Opvallend is dat het aantal vrouwen en mannen vrijwel gelijk was: 180 vrouwen (49,1%) tegen 187 mannen (50,9%). Onder deze 180 vrouwen bevonden zich slechts negen weduwen. Aangezien de gegevens wat dit betreft zeer compleet zijn, heb ik geen reden te twifelen aan dit aantal van negen weduwen. En zelfs wanneer het een twintig- of dertigtal meer waren geweest, dan nog vormden zij een minderheid. Dit bevestigt het beeld naar aanleiding van onderzoek naar renteniers die renten kochten bij Staten van Holland, in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Ook hier kocht een groot aantal vrouwen (41%) renten, van wie slechts enkele weduwen. Wel investeerden zij vooral in kleinere bedragen.¹⁹⁸

Dit is ook terug te zien bij de vrouwelijke renteniers in Rotterdam, want de verschillen tussen mannen en vrouwen uitten zich voornamelijk in het totaal geïnvesteerde bedrag. Het overgrote deel van de vrouwen viel in de categorie tot 1.500 gulden. Dit was ook het geval voor de mannen, maar zij waren duidelijk oververtegenwoordigd in categorie II en III.

Wanneer gekeken wordt naar de 23 renteniers die van buiten Rotterdam kwamen, tref je 11 vrouwen (47,8%) aan. Dit was geen wezenlijk verschil met de Rotterdamse sekseratio. Opvallend is wel dat er verschillen bestonden tussen steden onderling, vooral tussen Delft en 's-Gravenhage. Uit Delft kwam slechts één vrouw (16,7%) tegenover vijf mannen. Haagse dames waren juist in de meerderheid: vijf vrouwen (71,4%) tegenover twee mannen.

4.4 Beroepen en stedelijke ambten

Bij de bespreking van Rotterdams economie in hoofdstuk twee kwam al naar voren dat de nijverheid en de handel werk boodden aan bijna 90 procent van de Rotterdamse beroepsbevolking. Het overige deel vond werk in de dienstensector, had een vrij beroep, of was stadsbestuurder. Deze beroepsstructuur wordt hier vergeleken met de beroepen die gevonden zijn voor personen die tussen 1653 en 1690 een lijfrente aangingen. Let wel: van lang niet alle lijfrenteniers is een beroep bekend. Deze tabel is gebaseerd op de 78 renteniers van wie wel kon worden vastgesteld wat ze voor de kost deden. Zij vormen 43,4 procent van alle mannelijke lijfrenteniers.

Wanneer van iemand geen beroep kon worden vastgesteld maar hij wel een stadsambt bekleedde, werd hij gerekend tot de beroepsgroep 'bestuurders'. Iemand die de titel "Mr."

---

¹⁹⁸ 't Hart, 'Public loans and moneylenders', 124-125.

droeg, maar van wie niet duidelijk of hij notaris dan wel advocaat was, werd aangemerkt als jurist. Geen van de vrouwen oefende een beroep uit.

Er is naar gestreefd om voor beroepen de situatie rond 1670 als uitgangspunt te nemen. Hiervoor zijn twee redenen: dit jaar valt midden in de door mij gekozen tijdspanne 1650-1690. Tevens valt 1670 midden tussen de data van de twee belastingkohieren: 1666 en 1674.

Tevens is bij elke beroepsgroep aangegeven of en hoeveel renteniers naast hun beroep ook een bestuurlijke functie hadden. Neem de sector 'voeding' van de nijverheid: in totaal was 16,7 procent (9 plus 7,7 procent) van lijfrenteniers werkzaam in deze sector, waarvan 7,7 procent tevens in het Rotterdamse stadsbestuur zat.

Figuur 12: *Rotterdams beroepsstructuur van 1674, vergeleken met de beroepen van de lijfrenteniers 1653-1690.*

Sector:	1674	1653-1690
Nijverheid	49	20,6
Voeding	10,9	9
En overheid	-	7,7
Kleding	6,4	1,3
Bouw	5,9	-
Metaal	4,7	-
Textiel	4,5	-
Aardewerk	0,7	1,3
Verlichting	0,6	1,3
Overig	15,3	-
Handel	38,2	29,5
Groothandel	4,6	7,7
<i>En overheid</i>	-	11,5
Detailhandel	20,4	7,7
En overheid	-	1,3
Transport	11,6	1,3
Horeca	1,6	-
Diensten	8,0	9
Economie	2,9	3,8
Onderwijs	1,9	1,3
En overheid	-	1,3
<i>(Sociale) zorg</i>	3,2	2,6
Vrije beroepen	0,7	16,6
<i>Vrije beroepen</i>	0,7	12,8
En overheid	-	3,8
Overheid	3,3	20,5
Overig	0,8	3,8
Totaal	100% (N = 4.317)	100% (N = 78)
Waarvan overheid	3,3	46,1

Bron: Bonke, *De kleyne mast*, 79, 138; GAR, OSA, inv.nr.: 3663, 4114, 4166.

Wanneer gekeken wordt naar de verschillende cijfers van de nijverheid valt meteen op dat deze onderling enorm van elkaar afwijken. Van de lijfrenteniers zat ongeveer een vijfde (20,6%) in de nijverheid, terwijl bijna de helft (49%) van alle werkende Rotterdammers hier werk in vond. Onder deze lijfrenteniers was een groot aantal bierbrouwers en suikerbakkers (suikerraffinadeurs) te vinden. Drie renteniers (een kaarsmaker, een tegelbakker en een kleermaker) zaten in een andere tak van de nijverheid.

Ook in de handel deden de renteniers onder voor de ‘gewone’ Rotterdammers, en dan met name wat betreft de detailhandel. Slechts zeven lijfrenteniers (9%) waren winkelier of marskramer, waarvan er één (1,3%) daarnaast ook in het stadsbestuur zat. Daarentegen was de groothandel voor de lijfrenteniers een vrij belangrijke sector. De beroepsstructuur volgens het kohier van 1674 geeft 4,6 procent voor deze sector, terwijl 7,7 procent van de lijfrenteniers zich alleen met de groothandel bezig hield. Verder waren er nog negen (11,5%) handeldrijvende regenten, die bijna allemaal ook bewindhebber waren van de Rotterdamse kamer van de VOC. Eén van hen, Andries Soury, was zelfs gouverneur geweest van Koromandel (te Ceylon) alvorens hij zich als koopman in Rotterdam vestigde.¹⁹⁹

Handel bestond uit meer dan groot- en kleinhandel alleen. Neem de sector ‘transport’, waartoe onder andere schippers, matrozen, karrenlieden en sjouwers behoorden. Uit deze grote groep Rotterdammers (11,6 procent) kwam slechts één lijfrentenier voort waarvan het beroep bekend is: Adriaan den Adel, een schipper. Ten slotte was ook de ‘horeca’ een onderdeel van Rotterdams handel, maar geen van de lijfrenteniers vond werk als herbergier of tapper.

De cijfers voor de sector diensten komen voor beide groepen redelijk overeen. En dat geldt ook voor de verdeling over de verschillende beroepen. Bij zowel de ene als de andere groep vormden personen die in de dienstensector zaten een minderheid. Onder de lijfrenteniers bevonden zich dus niet opvallend veel artsen, hoogleraren, schoolmeesters, wisselbankmedewerkers of dominees.

Voor de vrije beroepen geldt dat deze sector slechts een fractie van Rotterdams beroepsstructuur uitmaakte, terwijl één op de zes de lijfrenteniers (16,6%) een notaris of advocaat was. Zelfs wanneer personen die zowel een beroep uitoefenden als een stadsambt bekleedden buiten beschouwing worden gelaten, blijft het aandeel van de renteniers

---

¹⁹⁹ De andere acht waren Hugo du Bois, Cornelis Coninck, Leonard van Naerssen, Adriaan Prins, Johan de Reus, Arent Vapour, Paulus Verschuer, en Adriaan Vroesen. Vgl.: Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam*, 121, 133, 139, 141, 146-147, 162, 180, 183.

aanzienlijk. Gemiddeld was dit namelijk 12,8 procent terwijl van alle Rotterdammers slechts 0,7 procent in deze beroepsgroep in te delen was.

Net als grote kooplieden en de vrije beroepen waren ook de bestuurders met 20,5 procent van alle lijfrenteniers oververtegenwoordigd. Wanneer hierbij ook alle personen geteld worden die zowel een beroep hadden als in het bestuur zaten, komt dit cijfer zelfs op 46,1 procent (zie de laatste rij van figuur 12).

Voor al deze sectoren geldt, wanneer de cijfers worden gecorrigeerd door degenen die tegelijkertijd een stadsambt bekleedden buiten beschouwing te laten, dat dan de algemene beroepsstructuur beter overeen komt met die van de lijfrenteniers. Bij de lijfrenteniers vormden notarissen en advocaten een relatief zeer grote groep, net als de stadsbestuurders. In de overige sectoren waren de zij – alwaar vergeleken met de beroepsstructuur – minder te vinden. Want in absolute getallen waren kooplieden, met 23 van de 78 renteniers (29,5%), de grootste groep investeerders.

Wat is de meerwaarde van een beroepsstructuur voor een verdere analyse van de renteniers? Zoals in hoofdstuk twee aan de orde is gekomen, ga ik ervan uit dat Rotterdam in de tweede helft van de zeventiende eeuw een klassenmaatschappij was die enkele karakteristieken vertoont van een standenmaatschappij. De keuze voor beroep als operationalisering van iemands positie binnen de sociale verhoudingen is daarom niet probleemloos. Binnen een standenmaatschappij wordt immers minder grote waarde gehecht aan de rijkdom die men middels een beroep vergaarde. Onstoffelijke zaken als prestige, waardigheid, en eer speelden ook een rol van betekenis. En die staan – in theorie althans – volkomen los van de productieverhoudingen.

Beroep alleen is daarom niet voldoende wil figuur 12 iets zeggen over de sociale stratificatie. Roland Mousnier stelde dat binnen een standenmaatschappij er twee beroepsgroepen waren die *wel* invloed hadden op iemands plaats binnen de sociale hiërarchie. Het ging hem ten eerste om functies binnen het leger²⁰⁰, en ten tweede om functies binnen het stadsbestuur.²⁰¹ Naar deze stedelijke ambten en de samenhang met de beroepsstructuur zal nu gekeken worden.

Met stedelijke ambten worden functies binnen het stadsbestuur aangeduid. Wat betreft de ambten is niet gekeken naar een bepaald moment (zoals bij de beroepen), maar naar een selectie van alle ambten die een rentenier gedurende zijn leven bekleedde. Dit omdat

---

²⁰⁰ Voor een stad als Rotterdam zou gekeken kunnen worden naar de schutterij als een ‘stadsleger’ met alle bijkomende waardigheid en prestige. De gegevens die voor dit onderzoek zijn vergaard, zijn helaas incompleet wat dit betreft.

Engelbrecht hiervoor uitstekende informatie biedt. Een voorbeeld: Herman van Zoelen zat 32 jaar in de vroedschap, was 5 maal weesmeester, 10 jaar gedeputeerde ter dagvaart, 2 keer schepen, 9 maal burgemeester, 3 keer thesaurier, eveneens 3 keer boonheer, en ten slotte 2 maal schepen. Op deze manier komt Van Zoelen op een aantal ‘ambtsjaren’ van 66.

Van de stadsbestuurders oefende bijna de helft (45,7%) geen beroep uit. Zij hielden zich ‘full-time’ bezig met het regeren van Rotterdam. Een kwart (25,7%) was daarnaast ook koopman. Een vergelijking tussen deze twee groepen is interessant. De kooplieden in het stadsbestuur springen eruit met bijna 4.000 gulden per koopman, in tegenstelling tot de circa 2.870 gulden die elke bestuurder gemiddeld opbracht. Misschien had een regent die tevens koopman was meer te besteden dan zijn collega die zich alleen bezighield met bestuurszaken.

Figuur 13: *Beroepen van de stadsbestuurders, en het gemiddeld aantal ‘ambtsjaren’.*

Beroepen	% (N = 35)	Totaal inleg	Inleg per hoofd	Ambtsjaren
Bestuurder	45,7	45.924	2.870	25
Koopman	25,7	35.975	3.997	43
Voeding	17,1	15.835	2.639	33
Vrij beroep	8,6	5.417	1.806	35
Winkelier	2,9	600	600	2
Totaal:	100%	103.751	<i>Gem. 2.964</i>	<i>Gem. 31</i>

Bron: GAR, OSA, inv. nr. 3663; Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam*.

Wat opvalt aan figuur 13 is dat de kooplieden gemiddeld 43 jaar in het bestuur zaten, terwijl de bestuurders dat – vreemd genoeg – slechts 25 jaar deden. Verschillen in aantal gemiddelde ambtsjaren moeten deels verklaard worden door de selectie die ik uit de verschillende stadsambten gemaakt heb.²⁰² Bestuurders zullen waarschijnlijk ook allerlei andere regentschappen aangegaan zijn die niet in die 25 jaar meegerekend zijn. Denk onder meer aan functies buiten het Rotterdamse stadsbestuur, zoals bij de admiraliteiten of bij de Staten van Holland. Kooplieden daarentegen beperkten zich kennelijk tot een klein aantal stedelijke ambten.

²⁰¹ Mousnier, ‘Présentation’, 8.

²⁰² De volgende functies of ambten zijn gebruikt voor de berekening van het aantal ‘ambtsjaren’: burgemeester, vroedschap, schepen, vredemaker, boonheer, weesmeester, thesaurier ordinaris, thesaurier extraordinaris, gedeputeerde ter dagvaart, en stadspensionaris.

De overige stadsbestuurders kwamen uit de sector voeding (brouwers en suikerbakkers) of waren jurist.²⁰³ Deze laatste beroepsgroep investeerde aanzienlijk minder dan het gemiddelde. Onder hen bevond zich slechts één winkelier: Isaak Elsevier. Deze verfverkoper woonde in een huis op Het Steiger, en investeerde in 1672 in totaal 600 gulden. Hij was twee jaar schepen (vandaar het aantal ambtsjaren van 2) en daarnaast was ook kapitein in de schutterij.

Hoe verhiel het aandeel van de stadsbestuurders zich tot dat van de rest van de lijfrenteniers? Van het totale bedrag aan lijfrenten van 579.792,70 gulden werd 103.750,60 gulden opgebracht door de stadsbestuurders zelf. Dat was 17,9 procent, oftewel iets meer dan een zesde van het totaal. Dat betekent dat 82,1 procent van alle koopsommen werd afkomstig was van personen die *niet* in het stadsbestuur zaten.

En hoe zat het met de verwanten van de stadsbestuurders? Om het aandeel van naaste familieleden van stadsbestuurders te bepalen, is een genealogisch onderzoek vereist dat gedetailleerder is dan dit onderzoek. Toch kan op basis van de gegevens die ik verzameld heb ook een uitspraak over gedaan worden. Van de 97 lijfrenteniers die genoemd worden in Engelbrechts vroedschapsstudie, hebben er 35 gedurende hun leven één of meer functies binnen het stadsbestuur uitgeoefend. Op deze manier blijft er een groep over van 62 naaste familieleden die wel nauw betrokken was bij het stadsbestuur, maar er zelf nooit zitting in had.

Deze verzameling echtgenotes, zoons, dochters, ooms, tantes, vaders en moeders van de stadsbestuurders investeerde in totaal 141.650,80 gulden. Dat komt overeen met bijna een kwart (24,4%) van het totaal; gemiddeld was dit 2.284,69 gulden. Van de zestien personen die ook in het verpondingsregister voorkwamen, was de gemiddelde aanslag 196,06 gulden. Dit was, vergeleken met figuur 10, aan de hoge kant.

4.5 Herkomst: woonplaats en adres

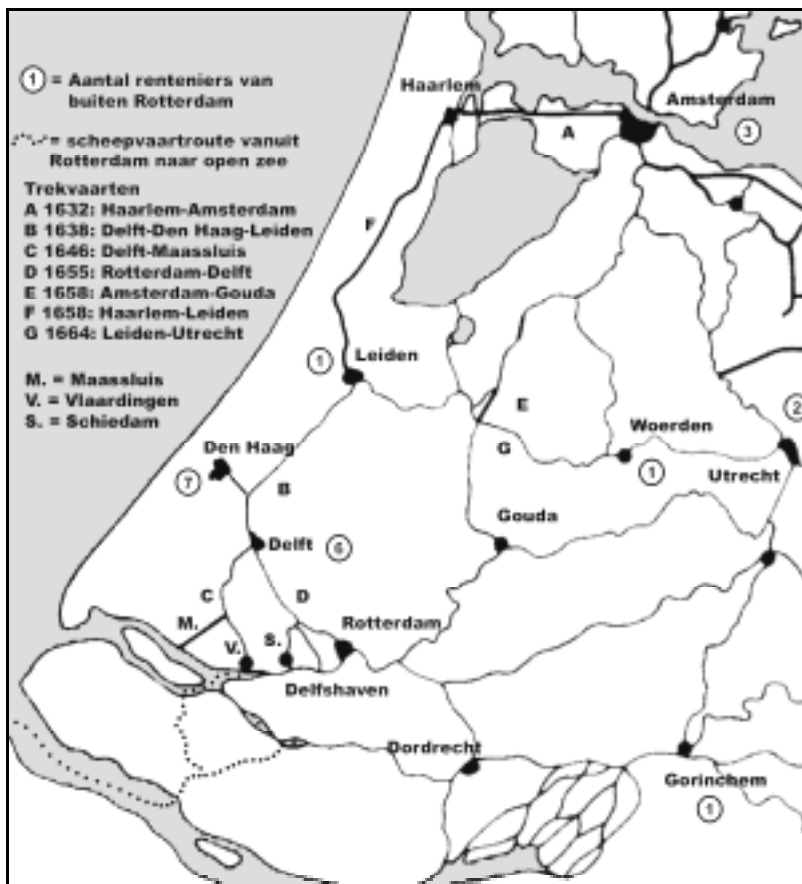
Waar woonden de lijfrenteniers? Van de 367 personen kwam een klein aantal van buiten Rotterdam. De spreiding van deze personen is aangegeven in figuur 14. Tevens zijn de Hollandse trekvaarten zoals die tussen circa 1630 en 1660 gegraven werden, aangegeven op de kaart. Dit is gedaan om te bepalen of deze verbindingen van invloed waren op de herkomst van lijfrenteniers.

---

²⁰³ Artsen worden meestal ook tot de vrije beroepen gerekend, maar daarvan zat er geen enkele in het stadsbestuur.

Op de kaart zijn twee lijfrenteniers van buiten Rotterdam niet aangegeven. De eerste was Gregorius de Meij. Deze predikant uit Leidschendam, die in 1672 en 1675 op zijn zoon Willem een lijfrente afsloot, kwam uit het Rotterdamse regentengeslacht De Meij. De tweede was de uit 's-Hertogenbosch afkomstige Pieter Lus, die in 1654 op zijn vijf kinderen lijfrenten afsloot. Als beroep vermeldt het register van de lijfrenten onder andere *convoijmeester*, *out praesident schepen*, en secretaris van 's-Hertogenbosch.

Figuur 14: De scheepvaartverbindingen in Holland bezuiden het IJ, circa 1670.

Bron: Jan de Vries, *Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy, 1632-1839* (Berkeley 1978); Harten, 'Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap', 132; GAR, OSA, inv. nr. 3663.

Jan de Vries heeft in zijn *Barges and capitalism*, over het Nederlandse trekvaartensysteem, berekend in welke mate de steden in het systeem geïntegreerd waren. Het Zuiderkwartier was slechts bereikbaar via twee *gateways*, te weten Leiden en Gouda. Voor

Rotterdam was dit niet erg schadelijk: de Maas bood immers goede verbinding met zowel het achterland als de open zee. Delft en Den Haag waren echter zeer slecht ontsloten.²⁰⁴

Zou dit een verklaring kunnen zijn voor het relatief grote aantal renteniers uit Den Haag en Delft? Het is goed mogelijk dat kapitaalkrachtige personen uit deze steden deels aangewezen waren op Rotterdam voor investeringsmogelijkheden. Dit zou getoetst kunnen worden door te kijken naar de herkomst van rentenkopers te Leiden. Gezien de geografische spreiding van de steden en de infrastructuur is het goed mogelijk dat ook deze stad Haagse en Delftse geldschietters kende.

Een andere verklaring kan zijn dat het dorp Den Haag zeer slechte mogelijkheden bood voor de eigen burgers om hun geld te investeren. Hagenaars waren dus aangewezen op beleggingsmogelijkheden in andere steden. Delft was daarentegen wel een stad, maar kende van oudsher een rijke bevolking die graag buiten de eigen stadsmuren investeerde.

Opvallend is dat renteniers uit Gouda en Dordrecht geheel ontbraken. Hoe kan dit verklaard worden? Dordrecht was niet aangesloten op het trekvaartennetwerk omdat het Leidse stadsbestuur een trekvaartverbinding tussen Gouda en Dordrecht had weten te voorkomen. Dordt lag echter op een knooppunt van waterwegen, dus erg schadelijk zal dit niet geweest zijn. Kan het ontbreken van Dordtse renteniers dan misschien verklaard worden uit het oogpunt van de stedelijke naijver? Het is aanlokkelijk te stellen dat Dordtenaren op geen enkele manier de stad wilden subsidiëren die de enige echte concurrerende haven had in het Maasmondgebied. Het is echter veel waarschijnlijker dat de stad Dordrecht voor eigen renteniers genoeg mogelijkheden bood om hun geld te investeren. Dordrecht, de eerste stemhebbende stad van de zes 'hoofdsteden' van Holland, kende al diep in de middeleeuwen een eigen rentenverkoop.²⁰⁵

Wellicht dat het ontbreken van Goudse lijfrenteniers verband houdt met het feit dat Gouda tot 1680 beter verbonden was met Amsterdam dan met Rotterdam. Nadat in 1655 de Schie tussen Delft en Rotterdam geschikt was gemaakt voor de trekvaart konden Rotterdammers bovendien sneller naar Delft dan naar Gouda reizen.²⁰⁶ En vanuit Delft vertrokken er trekschuiten naar Maassluis, Den Haag en Leiden. Met de ingebruikname van de trekvaart van Haarlem naar Leiden in 1658, werd dit de voornaamste noord-zuid

---

²⁰⁴ Jan de Vries, *Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy, 1632-1839* (Berkeley 1978) 68-72.

²⁰⁵ Vgl. o.a.: Dokkum e.a., *Oude Dordtse Lijfrenten*; Tracy, *A financial revolution*.

²⁰⁶ Anders dan de meeste Hollandse steden was Rotterdam op deze manier niet belast met de hoge kosten van het graven van een trekvaart.

verbinding. De straatweg Rotterdam-Gouda kwam pas in 1680 gereed, waarna de Goudse route naar het noorden kon concurreren met de Leidse route.²⁰⁷

De meeste renteniers kwamen uit Rotterdam zelf, en op dit gezelschap zal de rest van de analyse zich richten. Voor de adressen is (net als bij de beroepen) gestreefd de situatie rond 1670 als uitgangspunt te nemen. In de enkele gevallen dat van een rentenier meerdere adressen bekend waren, gingen adressen in Rotterdam boven adressen in de banlieue of daarbuiten. Wanneer uit het werk van E.A. Engelbrecht opgemaakt kon worden welk pand een persoon op een bepaald als woonadres gebruikte, is aan dat huis de voorkeur gegeven.²⁰⁸

Door een aantal bronnen te combineren, is zo een indruk te geven hoe renteniers rond 1670 over de stad verspreid woonden. Het is echter geen momentopname omdat de verschillende bronnen die gebruikt zijn qua tijd niet geheel overeenkomen. Daarnaast bestond huisnummering in de zeventiende eeuw nog niet. Meestal was wel bekend of iemand op de zuidzijde of noordzijde van een bepaalde straat woonde, of tussen welke twee stegen, maar een precies adres is aan de hand van de belastingkohieren niet na te gaan. Uit figuur 15 is op te maken in welke straten de meeste lijfrenteniers woonden, en de gemiddelde verponding die renteniers uit die straten dienden te betalen.

Figuur 15: *Het aantal lijfrenteniers per straat (circa 1670), plus de gemiddelde verponding per rentenier (1666).*

Straat	Aantal renteniers	Gemiddelde aanslag
Hoogstraat	13	246,11
Leuvehaven	10	250,43
Wijnstraat	7	71,25
Lombardstraat	6	129
Wijnhaven	5	500
Houttuin	5	339
Nieuwe Haven	5	258,45
Delftsevaart	4	72,50
<i>Rest</i>	37	113,38
Totaal	92	180,82

Bron: E.A. Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam*; GAR, OSA, inv. nr. 4114; 4166.

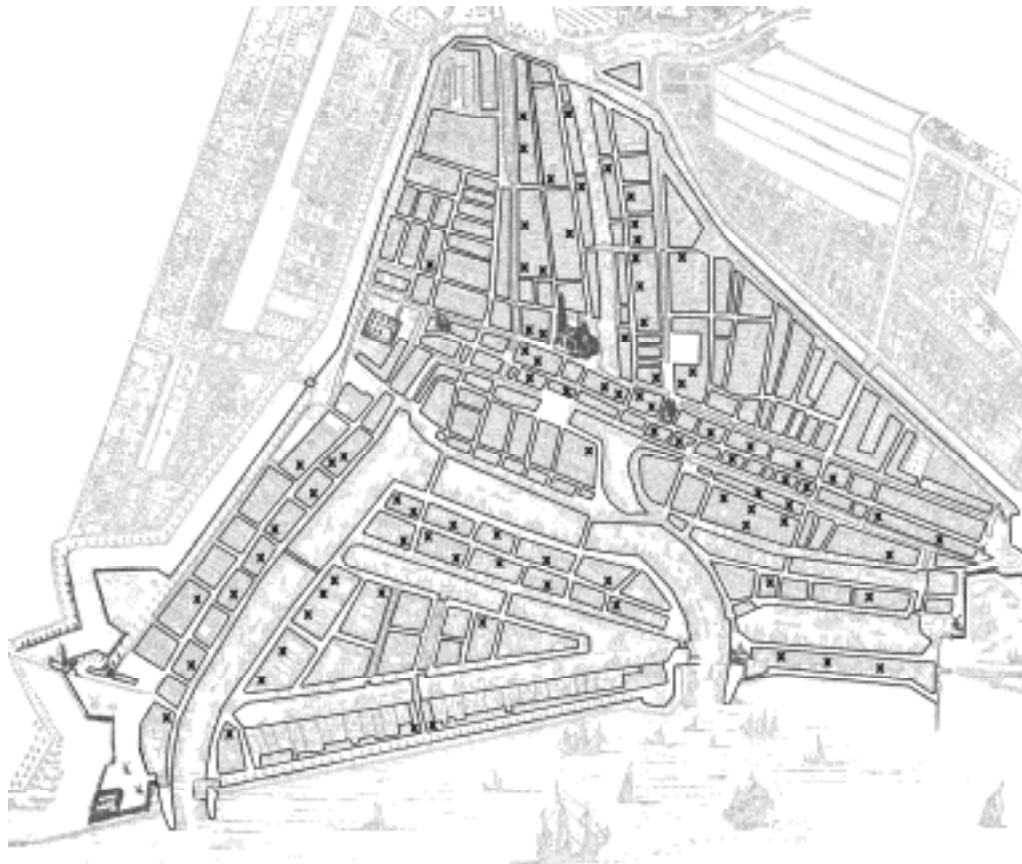
²⁰⁷ De Vries, *Barges and capitalism*, 349-350.

²⁰⁸ Zo geeft Engelbrecht bijvoorbeeld voor Adriaan Paets dat die in 1665 een huis op de Schiedamse dijk kocht en bij zijn sterven in 1686 op de Hoogstraat woonde. In mijn gegevens is hij echter opgenomen als bezitter van een pand aan de Leuvehaven OZ. Vgl.: Engelbrecht, *De Rotterdamse vroedschap*, 165.

Leuvehaven en Hoogstraat waren bij de lijfrenteniers in trek als woonplaats. Met een gemiddelde verponding per rentenier van rond de 250 gulden waren dit bovendien vrij dure straten. Interessant is het verschil in verponding tussen de noordzijde van de Hoogstraat en de zuidzijde daarvan. Voor de noordzijde is dat gemiddeld 170 gulden, tegen 341,25 gulden voor de zuidzijde van de Hoogstraat. Zeer waarschijnlijk komt dit omdat huizen aan de zuidzijde van de Hoogstraat een betere toegang boden tot het open vaartwater, wat niet onbelangrijk was voor kooplieden. De Wijnhaven – in 1670 nog een vrij nieuwe straat – kende een gemiddelde aanslag van maar liefst 500 gulden, dit waarschijnlijk vanwege de ruime kavels en de goede bereikbaarheid.

Zowel Waterstad als Landstad kenden veel renteniers. Van de acht straten uit figuur 15 lagen er vier in beide stadsdelen. Het nadeel van deze figuur is echter dat in lange straten zoals de Hoogstraat misschien wel veel renteniers woonden, maar daardoor allerlei renteniers in kleinere stegen en straten over het hoofd gezien worden. Voor een beter inzicht in de ruimtelijk verspreiding van lijfrenteniers over Rotterdam zijn op de kaart in figuur 16 de adressen aangegeven van alle 92 lijfrenteniers van wie dat bekend was.

Figuur 16: *De verspreiding van lijfrenteniers over Rotterdam, circa 1670*

Bron: GAR, OSA, inv. nr. 3663, 4114, 4166.

Hieruit spreekt een duidelijke clustering van lijfrenteniers. Evenwijdig aan de Rotte (Lombardstraat, Oppert, Delftsevaart), in het oude middeleeuwse centrum van de stad (Hoogstraat) en op Oostnieuwland (Houttuin) woonde een groot aantal renteniers. De Sint Laurenskerk en het raadhuis zijn ook opgenomen in de bovenstaande kaart. Geheel volgens het model van Sjobergs vroegmoderne stad was dit het fysieke en bestuurlijke centrum van Rotterdam. De Gasthuissteeg bijvoorbeeld, waar Aechtge Welhouck woonde, lag praktisch pal tegenover het raadhuis. En in de Torenstraat – aan de westkant van de Sint Laurens – waren drie lijfrenteniers gevestigd, waaronder *koussevercoper* Hermanus van Berghen en Adriana van Son. Tot haar dood in 1701 zou deze dochter van een Brabants goudsmid hier blijven wonen.

Een tweede groep renteniers woonde in de westelijke Waterstad langs de Leuvehaven, Wijnhaven en in Wijnstraat. Alleen al in deze drie straten waren 22 renteniers te vinden. Zo bezaten de regenten-kooplieden Adriaan Vroesen en Adriaan Paets respectievelijk een huis aan de westzijde en aan de oostzijde van de Leuvehaven. Een aantal renteniers woonde aan de zuidzijde van de Blaak, op de Schiedamse dijk, en in de Draaisteeg (op de Boompjes).

Waar woonden de gevonden renteniers niet? De oostelijke Waterstad ten zuiden van Oostnieuwland was met slechts acht renteniers minder populair dan het westelijke deel. Verder woonde vrijwel geen van de renteniers ten westen van de Delftsevaart of op Westnieuwland. Dit gold ook voor de oostelijke Landstad ten noorden van de Hoogstraat, en ten oosten van de Lombardstraat.

Het verassende is dat er nauwelijks verschillen bestonden tussen deze groepen lijfrenteniers. Zowel rond het raadhuis aan de Hoogstraat, als in Waterstad woonden veel regenten. Bovendien waren kooplieden, winkeliers, en personen met allerlei andere beroepen ook in beide stadsdelen te vinden. Alleen brouwers en suikerbakkers woonden voornamelijk langs de Wijnhaven. Het is goed mogelijk dat dit te maken heeft met de bereikbaarheid van de Wijnhaven: niet al te grote schepen met grondstoffen konden zo letterlijk tot aan de deur varen.

Dit komt overeen met wat eerder in hoofdstuk twee naar voren kwam. Naar aanleiding van het onderzoek van Hans Bonke was al geconstateerd dat Rotterdam geen sterke differentiatie van beroepsgroepen kende, terwijl in Sjobergs model hier wel sprake van was.²⁰⁹ Nergens in Rotterdam concentreerden zich bepaalde beroepsgroepen. Ditzelfde is ook van toepassing op de onderzochte lijfrenteniers. Toch vertoont de spreiding van lijfrenteniers

---

²⁰⁹ Vgl. paragraaf 2.3.

tevens overeenkomsten met het model van de vroegmoderne stad. Er was sprake van een duidelijke clustering rondom de belangrijkste gebouwen van de stad, die bovendien in het centrum lagen.

4.6 Migranten

Bij de bespreking van de relatie tussen Rotterdam en de rest van Europa is al ingegaan op verscheidene groepen migranten die gedurende de zeventiende eeuw in de stad woonden. Het is – zeker gezien dit grote gezelschap van migranten – frappant dat vrijwel uitsluitend Hollanders een lijfrente kochten. Slechts een enkele Hugenoot, en mogelijk een aantal Engelsen is terug te vinden in de het lijfrentenregister.

Vermoedelijk kochten slechts twee Britten een lijfrente: Jacob Ferguson en Susanna Lesle. Jacob Ferguson was getrouwd met Joannette van der Meulen, en had samen met haar een dochter genaamd Catharina, en twee zoons genaamd Leonard en Johannes Jacob. Gaat het hier om een Brit getrouwd met een Rotterdamse dame? Verder is er geen informatie beschikbaar. Zeker is alleen dat Johannes Jacob Ferguson al in mei 1691 stierf, enkele maanden nadat zijn vader een lijfrente had gekocht. Van Susanna Lesle is niet meer bekend is dan dat ze 41 jaar was toen ze in 1690 een lijfrente kocht, dat haar vader Jan Meurs heette en haar moeder Helena Meurs. Misschien gaat het hier om een Hollandse dame die getrouwd was met een Brit. Bij gebrek aan betere gegevens is het gissen naar de identiteit van al deze personen.

In de kaart van figuur 16 is ook de Engelse Kerk afgebeeld die aan het westelijke eind van de Hoogstraat stond. Rondom deze kerk woonde een aanzienlijk deel van de Engelse gemeenschap. Geen van de lijfrenteniers van wie een adres bekend was, woonde in nabijheid hiervan. Op de Schiedamse Dijk – die in de volksmond de Schotse Dijk werd genoemd - woonden er slechts twee. Dit alles geeft aan dat de Britten zich niet of nauwelijks bezighielden met de koop van lijfrenten.

De lotgevallen van de Hugenoten zijn beter gedocumenteerd. Deze groep wordt goed vertegenwoordigd door de familie Elsevier, die verwant was aan Isaak Elsevier die zich in Leiden vestigde en de Elsevierdrukkerij stichtte. Uit de Rotterdamse tak van de familie sproten drie lijfrenteniers voort. De eerste, verfkoper en kapitein Isaak Elsevier, is al eerder genoemd bij de stadbestuurders. Brouwer Louis Elsevier voorzag de stad van 1.900 gulden,

en Jacobus Elsevier deed dat met 450 gulden.²¹⁰ Al deze renten zijn op twee dagen in september en november 1672 aangegaan.

Van de Hugenoten die een lijfrente kochten was Pierre Bayle (1647-1706) wel de bekendste. Hoe kwam deze hoogleraar filosofie in Rotterdam terecht? Toen in juli 1681 - vier jaar voor de intrekking van het Edict van Nantes - de protestante academie van Sedan gesloten werd, moest Bayle vluchten. Een Rotterdamse bewonderaar (waarschijnlijk Adriaan Paets, Herman van Zoelen of iemand anders uit hun omgeving) nodigde Pierre Bayle uit naar Rotterdam te komen.²¹¹ Op 30 oktober 1681 arriveerde Bayle in Rotterdam alwaar hij werd ontvangen door Adriaan Paets en de familie van Zoelen. Die hadden inmiddels een woning en een aanstelling als hoogleraar voor hem geregeld. Ook Pierre Jurieu (hoogleraar in de theologie te Sedan) kwam enige tijd later naar Rotterdam.²¹²

Op 1 maart 1690 ging Bayle zijn lijfrente aan. Die dag kwamen in totaal 38 personen op het Rotterdamse raadhuis, waaronder Bayles goede vriend Herman van Zoelen. Van Zoelen was zelf geboren in La Rochelle, waar zijn vader Magdalaine de Moucheron had getrouwd. Mogelijk was deze Franse connectie van Van Zoelen bepalend voor de komst van Pierre Bayle naar Rotterdam.

Een andere belangrijke voorwaarde voor de vestiging van deze Hugenoten werd geschapen door Adriaan Paets, een neef van Herman van Zoelen.²¹³ Paets was de grondlegger van de intellectuele bloei in Rotterdam aan het einde van de zeventiende eeuw. De *grand républicain* (zoals Pierre Bayle zijn vriend Adriaan Paets noemde) was bijvoorbeeld één van de eersten die Spinoza's werk mocht proeflezen.²¹⁴ Zijn zoon Adriaan Paets (II) onderhield na de dood van zijn vader ook vele internationale contacten in de "Republiek der Letteren".²¹⁵ Op deze manier was Rotterdam het culturele centrum van de Franse calvinisten in exodus geworden. Of zoals G.C. Gibs schreef over de intellectuele rol van de Republiek: "*The*

---

²¹⁰ Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam*, 106, 218.

²¹¹ Voor een bespreking van de verschillende versies van Bayle's komst naar Rotterdam. Vgl: Hans Bots, 'Pierre Bayle en de Illustre School', in: *RJB* VIII.10 (1982).

²¹² Jean Delvolve, *Religion, critique et philosophie positive chez Pierre Bayle* (Genève 1970) 39-42.

²¹³ Een andere rentenier die ook bevriend was met al deze heren was zijdelakenkoper Jan Dionijsz Verburg. Hij kocht in totaal voor 2.466,67 gulden lijfrenten. Vgl.: Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw*, passim.

²¹⁴ Michiel Wielema, *Filosofen aan de Maas. Kroniek van vijfhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam* (Baarn 1991) 37-39.

²¹⁵ Rotterdam zou tot diep in de achttiende eeuw een belangrijk onderdeel van de 'Republiek der Letteren' blijven uitmaken. Vgl.: Myriam Silvera, *Jacques Basnage. Corrispondenza da Rotterdam, 1685-1709* (Amsterdam en Maarssen 2000).

republic of letters ... transcended all boundaries, but in the United Provinces it came nearest to achieving a territorial expression".²¹⁶ Rotterdam was hier een treffend voorbeeld van.

Dit alles wil niet zeggen dat Rotterdam in 1690 een idyllische stad was voor vrijdenkers. Het Franse calvinisme was sterk verdeeld. Jurieu en Bayle kwamen uit het gomaristische (contra-remonstrantse) Sedan, hun colleges werden door remonstrantse studenten geboycot. Bovendien kwamen de collega's tegenover elkaar te staan; Jurieu en Bayle waren verbazend snel geassimileerd in de lokale religieuze en politieke twisten.

In feite kan het kopen van een lijfrente gezien worden als een stap in het integratieproces van nieuwkomers. Een lijfrente kon immers tientallen jaren lopen, dus kocht men alleen een rente als men zeker was lange tijd in Rotterdam zou blijven. Lijfrenteniers waren in die zin dus volledig ingeburgerd en kunnen niet meer als echte migranten gezien worden. Het feit dat Pierre Bayle als lijfrentenier in de stadsrekeningen voorkomt, is een teken dat deze Fransman geïntegreerd was in de Rotterdamse samenleving.²¹⁷

Pierre Bayle werd in 1693, in de nasleep van het Costermanoproer en de restauratie van Van Zuylen van Nijeveld, door de vroedschap ontslagen van het hoogleraarsambt. Dit gebeurde naar aanleiding van een aanklacht van de kerkenraad. Die had de mogelijkheid aangegrepen om aan de vrijdenkerij een einde te maken. Jurieu, die stelling had ingenomen tegen Bayle, bleef aan.²¹⁸

Herman van Zoelen was al in 1692 door Van Zuylen en de zijnen uit de vroedschap gezet. Tot aan zijn dood in 1702 bleef Van Zoelen een ambteloos burger.²¹⁹ Eén lichtpuntje was dat de 10.527 gulden aan lijfrenten die hij in 1690 tegen 9,5 procent gekocht had, hem gedurende zijn leven in totaal 12.000 gulden aan interest opleverde. Hij was dan uit al zijn bestuursfuncties gezet, maar het stadsbestuur maakte 1.500 gulden verlies op hem. Dat moet de pijn toch enigszins verzacht hebben.

4.7 Het profiel van de Rotterdamse lijfrentenier 1653-1690

In de oorspronkelijk opzet van dit onderzoek was een grote rol weggelegd voor de invloed van sociale netwerken en de wisselwerking tussen deze netwerken en de rentenverkoop. Gepoogd is aanwijzingen in het register van de lijfrenten te ontdekken die wezen op het

---

²¹⁶ G.C. Gibbs, 'The role of the Dutch Republic as the intellectual entrepôt of Europe in the seventeenth and eighteenth centuries', in: *BMGN* 86 (1972) 327.

²¹⁷ Gibbs, 'Some intellectual and political influences', 264.

²¹⁸ Cornelia W. Ronaldus, 'Adriaen Paets. Een republikein uit de nadagen', in: *TvG* 50 (1935) 165-166.

²¹⁹ Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam*, 166.

bestaan van mogelijke familiale en vriendschappelijke relaties tussen verschillende renteniers. Het bleek echter niet goed mogelijk om echte vriendennetwerken aan te wijzen. Ook was het niet zo dat bepaalde families het lijfrentenregister domineerden.

Slechts in twee gevallen kon overtuigend van een klein sociaal netwerk gesproken worden. Het eerste bestond uit Aechtge Welhouck met al haar kinderen en kleinkinderen. Zij was de stammoeder van een heel geslacht Rotterdamse regenten. Het tweede netwerk bestond uit Van Zoelen, Paets en Bayle. Omdat over deze personen veel geschreven is, was deze vriendenkring zonder veel moeite te achterhalen.²²⁰

Hoe zag de gemiddelde Rotterdamse rentenier eruit? Om te beginnen kon een aanzienlijk deel niet worden geïdentificeerd. Van zes van de tien renteniers was weinig meer bekend dan hun naam en de lijfrente die zij kochten. Dit geeft aan dat de meeste lijfrenteniers gewone burgers waren. Het aandeel van mannen en vrouwen was vrijwel gelijk. Al was het wel zo dat vrouwen over het algemeen kleinere bedragen investeerden dan mannen. De uitzondering die de regel bevestigde, was Aechtge Cornelisdr. Welhouck.

De rijkdom van de renteniers was voornamelijk geconcentreerd in een kleine groep bestaande uit in Rotterdam woonachtige mannen. Dit waren echter niet alleen stadsbestuurders, want meer dan 82 procent van alle lijfrenten werd opgebracht door personen die nimmer een stedelijke functie bekleedden. In hoeverre deze groep zich verbonden voelde met het bestuur is moeilijker aan te geven. Het feit dat de grootste investeerder een weduwe van een oud burgermeester was, toont aan dat ook familieleden van bestuurders veel renten kochten. Bijna een kwart van de lijfrenteniers procent behoorde tot deze groep. Daarmee komt het aandeel van bestuurders plus familie op 42,3 procent.

De allerrijkste renteniers waren niet de stadsbestuurders maar de kooplieden. Niet alleen was de hoogstaangeslagen man in het verpondingsregister een koopman, maar ook onder de stadbestuurders bevonden zich veel kooplieden. Deze regenten-kooplieden investeerden aanzienlijk meer dan hun collega's die een ander of geen vak uitoefenden. Ook zat de besturende koopman (of: de handeldrijvende regent) gedurende zijn leven langer in de hoogste bestuurscolleges van de stad.

Een handvol renteniers kwam van buiten de stad. De meerderheid woonde in twee clusters waarvan er één in Landstad, en één in Waterstad lag. Over het algemeen deed men dit aan de havens van Waterstad, in de Hoogstraat, of in één van de vele zijstraten die daarop uitkwamen. Een groot verschil tussen deze twee groepen bestond er niet. Vrijwel zonder

---

²²⁰ Vgl. o.a.: Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw*; Ronaldus, 'Adriaen Paets'; Delvolve, *Religion, critique et philosophie*; Wielema, *Filosofen aan de Maas*; Silvera, *Corrispondenza da Rotterdam*.

uitzondering bekleedden deze lijfrenteniers dezelfde ambten en hielden zij zich bezig met dezelfde beroepen. Enkel van brouwers en suikerbakkers kon een concentratie in de westelijke Waterstad vastgesteld worden.

Op één hand zijn de migranten te tellen die een lijfrente aangingen. De Britten waren zo goed als afwezig, terwijl er wel een aantal renteniers van Franse komaf was. Filosoof Pierre Bayle was een goed voorbeeld van een gevlucht Hugenoot die in Rotterdam zijn activiteiten voort kon zetten. Bestaande contacten tussen Rotterdam en Frankrijk lijken aan de basis van zijn komst te hebben gestaan.

Overigens, hoe liep het af met Aechtge Welhouck en haar nageslacht? Aechtge stierf eind maart 1657 en werd op 1 april van dat jaar begraven. De naam Hartichsvelt werd doorgegeven via Cornelis Hartichsvelt en Agneta van Driel aan hun vier dochters en ene zoon; en door Adriana van Ruytenburch en Willem Hartichsvelt aan hun drie zonen en vier dochters. Agatha Hartichsvelt was Gerard Pauw getrouwd, van wie zij ten minste één kind baarde. Catharina Hartichsvelt bleef kinderloos bleef. Zodoende schonken de vier kinderen van Aechtge Welhouck hun moeder minstens dertien kleinkinderen.

5. Conclusie

De “vergissing” die de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden heette – om de woorden van het echtpaar Romein weer te gebruiken – kende een gecompliceerde staatsinrichting. Dit resulteerde tevens in allerlei complexe geldstromen tussen Staten-Generaal, Provinciale Staten en steden. De Staten-Generaal waren financieel sterk afhankelijk van de zeven Provinciale Staten. En schulden die de Provinciale Staten aangingen werden weer afgewikkeld (in ieder geval die van het gewest Holland) op de steden. Alle Rotterdammers deelden op deze manier in de lasten van de Republiek, van Holland en West-Friesland, maar vooral toch ook in die van de stad Rotterdam zelf.

Belastingheffing en rentenverkoop waren belangrijke instrumenten van de stad en Staten. Uit het oogpunt van de overheid was het verschil tussen belastingheffing en rentenkoop klein. Het beste systeem voor de belastingheffing combineerde een maximale opbrengst met een minimale last voor de bevolking en de economie. Rentenkoop kan daarom in één lijn gezien worden met belastingheffing. Niet alleen omdat gedwongen rentenkoop (wat lange tijd gebruikelijk was) een verkapte vorm van belastingheffing was, maar ook omdat rentenkoop een vermogensbron ontsloot die niet middels belastingen bereikt konden worden.

In de inleiding van deze scriptie werd uitvoerig ingegaan op het geschiedbeeld van Rotterdam. Hoewel de degradatie van Rotterdams geschiedenis al in de negentiende eeuw plaatsvond, is de invloed van de Tweede Wereldoorlog op de historiografie van Rotterdam onmogelijk te overschatten. Dit laat zich goed illustreren aan de hand van het volgende citaat uit *Otto's Oorlog* van Koos van Zomeren. Daarin wordt op een gegeven moment tegen de hoofdpersoon gezegd:

“Kom nou toch, [...] Het gezellige oude Rotterdam heeft nooit bestaan, het gezellige oude Rotterdam is een uitvinding van de jaren vijftig.”

Het beeld van geschiedenis voor ‘Het Bombardement’ wordt gedomineerd door nostalgie. In die zin is Rotterdam in de jaren vijftig inderdaad opnieuw uitgevonden. Overblijfselen van de Rotterdamse zeventiende eeuw zijn echter nog steeds aanwezig in het archief van de gemeente Rotterdam. Hieronder bevinden zich de stadsrekeningen van de thesaurier ordinaris en de thesaurier extraordinaris.

Om de financiële ontwikkeling van Rotterdam te reconstrueren, zijn deze stadsrekeningen doorgenomen. Stadsrekeningen bieden een uniek inzicht in een vroegmoderne stedelijke gemeenschap, een inzicht dat onmogelijk via andere bronnen te verkrijgen valt. Niet alleen omdat stadsrekeningen veel waardevolle gegevens bevatten, maar ook omdat van een groot deel van de stadsbevolking niets meer bekend is. Betalingen die stedelingen deden aan de stad, en betalingen die de stad aan hen deed, kunnen een indruk geven van hoe deze mensen geleefd hebben.

Uit de stadsrekeningen was op te maken dat perioden waarin het de stad Rotterdam voor de wind ging en de schuldlast gestaag afnam, afgewisseld werden met perioden waarin de stadsschuld explosief steeg. Dit waren iedere keer tijden waarin de Republiek in staat van oorlog verkeerde: alle lijfrenten tussen 1653 en 1690 waren in zulke omstandigheden verkocht. Naderhand zat het stadsbestuur met de opgave de schuld onder controle te krijgen. Dit kon bijvoorbeeld door een interestreductie, zoals in 1655, maar ook door de invoering van voor de stad gunstiger interestpercentages op lijfrenten, zoals men vanaf 1672 gewoon was te doen.

Het schuldvraagstuk is echter meer dan een economisch of institutioneel probleem. Het waren sociaal-economische omstandigheden die het toestonden een schuld te creëren. Een stadsbestuur moest niet alleen het vertrouwen van de poortery kunnen winnen, maar dat vertrouwen ook kunnen behouden. Dat betekende: weinig gebruik maken van gedwongen rentenverkoop, geen belasting heffen over interestinkomsten, en van tijd tot tijd geldschieters hun zin geven door bijvoorbeeld interestpercentages naar boven bij te stellen. Een stadsschuld is daarom niet te begrijpen wanneer de stedelijke gemeenschap buiten beschouwing wordt gelaten.

En een stedelijke gemeenschap is op haar beurt niet te begrijpen zonder dat de opbouw ervan bekend is. In het tweede hoofdstuk is ingegaan op de sociale stratificatie van de Republiek gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw. Er vond tussen 1650 en 1700 een gedaanteverandering van de sociale ordening plaats. Terwijl de sociale mobiliteit daalde, kwam de macht in handen van een steeds kleinere groep regenten. Dit proces, dat al vroeg in de zeventiende eeuw begonnen was, werd na 1670 steeds duidelijker zichtbaar.

Naar aanleiding van Roland Mousniers ideeën over sociale stratificatie is gesteld dat de Republiek eind zeventiende eeuw een klassenmaatschappij was, die enkele kenmerken van een standenmaatschappij vertoonde. Dit had tevens zijn weerslag op de rentenverkoop. Een steeds kleinere en rijkere groep lijfrenteniers was verantwoordelijk voor een steeds groter deel van het totale bedrag aan lijfrenten.

Een bijkomend voordeel was dat het stadsbestuur elke rentenier meer interest kon uitbetalen dan voorheen zonder dat de totale uitgaven aan interest stegen. Stadsbestuurders en hun familieleden kochten zelf op grote schaal renten en profiteerden dan ook het meest van deze ontwikkeling. Een zekere sociale dwang om in de stad te investeren zal – naast winstbejag - ook meegespeeld hebben.

Toch behoorde de overgrote meerderheid van de renteniers niet tot de bovenklasse. Van zes van de tien renteniers was weinig meer bekend dan hun naam. Lijfrenten lijken voor de gemiddelde burger dus een aantrekkelijke investering te zijn geweest. Dit komt overeen met het feit dat de rijkdom van de Republiek relatief groot was, en bovendien vrij evenredig verdeeld over de bevolking. Niet alleen mannen deelden in deze rijkdom. Onder de renteniers bevonden zich net zoveel vrouwen als mannen.

Een handvol renteniers kwam van buiten Rotterdam, maar nagenoeg alle lijfrenteniers waren wel Hollanders. Eén van de weinige migranten onder de lijfrenteniers was filosoof Pierre Bayle. Het kopen van een rente kan gezien worden als een teken van assimilatie. Alleen migranten die als Bayle van plan waren zich voorgoed in Rotterdam te vestigen, zullen een lijfrente gekocht hebben. Migranten als de Engelse kooplieden woonden wel lange tijd in de stad, maar velen van hen vertrokken uiteindelijk weer.

Dankzij het model van de vroegmoderne stad van Sjoberg kon een relatie gelegd worden tussen de ruimtelijke structuur en de verspreiding van bevolkingsgroepen over de stad. Lijfrenteniers woonden over het algemeen aan de havens van Waterstad, in de Hoogstraat of in één van de vele zijstraten die daarop uitkwamen. Deels is dit een bevestiging van Sjobergs aanname dat de elite bij elkaar woonde in het centrum van de stad. Toch week Rotterdam op bepaalde punten af van Sjobergs schema. De meeste beroepsgroepen waren overal in de stad te vinden; ze concentreerden zich niet in één straat of in één wijk.

Uiteindelijk is het moeilijk te zeggen wie meer baat heeft gehad bij de rentenverkoop: de stad of de renteniers? *Tot laste der Stadt Rotterdam* impliceert een zeker voordeel voor de renteniers. Maar de stad kon in tijden van nood toch echt niet zonder burgers die bereid waren om op te draaien voor de onvoorziene kosten. Dit waren mannen en vrouwen uit verschillende lagen van de bevolking, met allerlei verschillende beroepen, uit diverse delen van de stad en ieder met een eigen rijkdom. Samenvattend kan daarom gezegd worden dat de lijfrenteniers een heteroog gezelschap vormden, maar wel een Rotterdams heteroog gezelschap.

Appendix I: Formulier van de lijfrenten

Formulier vande Lijffrentebrieven vande Lijffrenten inden volgenden Blaffaert gevoert

Wij Burgmeesteren, Raden, ende Vroetschappen der Stadt Rotterdam, doen te weten alsoo wij goet gevonden hebben opden name en tot laste der voors Stadt, mitsgaders vande Dorpen ende het Platte Landt onder den Ringh vande Verpachtinge der gemeyne Middelen van Hollandt ende Westvrieslant der selver Stadt gelegen, ten dienste vande selve Lande op te nemen seecker Somme van penningen. Achtervolgende de Resolutie vande Edele Groot Mogende Heeren Staten vande voors Lande in haer Edele Groot Mogende Vergaderinge genomen den xxvii September xvi^e drije, ende vijffich, soo bekennen wij vandes voors Stadts wegen ontfangen te hebben uyt handen van [naam rentenkoper] de Somma van [bedrag rente] gulden tot xl grooten Vlaams t'Stuck, die ten dienste vande voors Lande beheert sijn, daer voren wij bij ons, ende onse nacomelingen in Officio beloofte hebben, gelyck wij beloven bij dezen aende voornoemde [naam rentenkoper], ofte d'actie ten desen vande selve vercrijgende, alle jaeren op den [datum] tot Lijffrente te betalen de Somme van [bedrag interest] gulden, ten lijve van [naam lijf] Sone van [naam vader van lijf] daer moeder all is [naam moeder lijf] out ontrent [leeftijd lijf] jaeren, in vrijen suiijveren gelde, sonder eenige cortinge t'sij van verpondinge C^e L^e, minder, ofte meerder penningen, Beeden, Subsidien, ofte eenige andere Ordinaris ofte Extraordinatis contributien, ommeslagen, ofte impositien, geen uutgesondert, hoe die genaemt soude werden, met jegenstaende eenige placaten, Ordinantien, Resolutien ofte geboden, ende de clausulen derogatoir daerinne begrepen ter contraris alrede genomen, ende gearresterde ofte noch te nemen ende te arresteren, dien wij alrede voor nu, ende uit toecomende renunchieren, ende te buijten gaen mits desen van welcke Lijffrente van [bedrag rente] gulden, het eersten jaer vervallen, ende verschenen sal wesen den [datum], ende soo voorts van jare tot jare vervolgen ende gedurende zoo lange, ende ter tijt toe de voors [naam lijf] in levende lijve wesen zal, ende langer niet alsoo met derselffs doott, ende ast sterven de voors Lijffrente zal cesseren ende te niet wesen Behoudelijc dat in cas de voors [naam lijf] comende te overlijden meerder dan een half jaer naer den laetsten verschijndach zal hebben geleeft in sulcken gevallen de voorn [naam rentenkoper], ofte actie van desen vande selve vercrijgen, het voors half jaer renten geprouffiteren ende genieten zullen, sonder nochtans t'selve te mogen eijsschen, ofte vorderen voor ende al eer het geheele jaer naer den voors. laetsten verschijndag sal wesen geexpireert. Doch bij so verre de voorsz. [naam lijf] het gemelte half jaer niet ten vollen uytgeleeft mochte hebben, dat in zulcken gevallen niet ter

werelt zal werden gepretendeert gelyck oock niet meerder als een halff jaer renten zal werden betaelt, alwaer het saecke dat de voorsz [naam lijf] eenigen tijt over het voorsz halff jaer ende geen geheel jaer ten vollen uyt geleeft mochte hebben, ende tot verseeckerheijt van alle t'gunt voorsz staet hebben wij voor ons , ende onse nacomelingen verbonden, ende ten onderpande gestaen, gelyk wij verbinden ende ten onderpande stellen generale alle de incomsten, ende goederen vande voors Stadt. Mitsgaders vande voors dorpen ende het Platte Landt onder den Ringh vande Verpachtinge der gemeyne Middelen van Hollandt ende Westvrieslant der selver Stadt gelegen, roerende, ende onroerende, tegenwoordig ende toecomende, t'geen van dien uijt geseijt, stellende, ende submitterende deselve ten bedwangh van allen rechten ende rechteren en specialijks vanden Hove Provinciael van Hollandt ende Westvrieslandt, Alles sonder fraude, in kennisse ende tot Oirconden vandesen hebben wij het groote Zegel van Waerden, ende verbandt der voors. Stadt hier beneden aangehangen op den [datum] .

Bron: GAR, OSA, inv. nr. 3663.

Vertaling in modern Nederlands.

Concept lijfrentebrief van de lijfrenten die in dit register staan.

Wij burgmeesters en vroedschappen van de stad Rotterdam, doen te weten dat wij hebben goedgevonden in naam, en tot laste van de voorzegde stad, alsmede van de dorpen en het platteland gelegen onder de ring van verpachting van de gemene middelen van Holland en West-Friesland, om ten dienste van Holland een zeker bedrag aan leningen aan te gaan. Krachtigens het besluit van de Staten van Holland en West-Friesland, van 27 september 1653, verklaren wij namens de stad te hebben ontvangen uit handen van *[naam rentenkoper]* de som van *[bedrag rente]* gulden, die ten dienste van het voorzegde land zal worden beheerd. Wij beloven, ook namens onze opvolgers, aan de voornoemde *[naam rentenkoper]* elk jaar op de *[datum]* te zullen betalen de interestsom van *[bedrag interest]* gulden, op het lijf van *[naam lijf]* zoon van *[naam vader van lijf]* wiens moeder is *[naam moeder lijf]* oud ongeveer *[leeftijd lijf]* jaar. In onbelast zuiver geld, zonder enige korting van verponding of andere vormen van belastingen of heffingen, geen enkele uitgezonderd, onder welke naam ze ook bekend mogen staan. Ook wanneer het gaat om nog te nemen besluiten, waarvan wij bij dezen alvast afstand doen. Zo lang deze lijfrente van *[bedrag rente]* gulden, mits niet binnen een jaar vervallen, zal verschijnen de *[datum]*, en vervolgens elk jaar zo lang *[naam lijf]* in leven zal zijn. Wanneer *[naam lijf]* komt te overlijden meer dan een half jaar na de laatste verschijningsdatum, zal dat jaar gelden alsof het lijf leefde, en in zulke gevallen zal de voornoemde *[naam rentenkoper]* van dat halve jaar interest mogen profiteren, maar gewacht zal moeten worden tot het hele jaar voorbij is. Wanneer *[naam lijf]* binnen een half jaar na de laatste verschijningsdatum gestorven is, zal niet meer dan een half jaar interest betaald worden. Het is zaak dat de voorzegde *[naam lijf]* enige tijd van het voorzegde halve jaar geleefd heeft en niet een geheel jaar. Als onderpand stellen wij en onze opvolgers alle inkomsten, en bezittingen van de voorzegde stad, alsmede dat van de voorzegde dorpen en het platteland onder de ring van de verpachting, zowel roerende als onroerende goederen, nu en in de toekomst, geen enkele uitgezonderd. Dit alles zonder fraude en in overeenstemming met het geldende recht, en in het bijzonder dat van het provinciaal Hof van Holland en West-Friesland. Aldus hebben wij het grote zegel van de voorzegde stad hier beneden aangehangen op de *[datum]*.

Appendix II: stadsrekening Ordinaris 1653-1663

	1653	1654	1655	1656	1657
<i>Ontfang</i>					
Overgeboekt resultaat vorig jaar	0,00	0,00	0,00	7.121,10	0,00
Accijnzen	123.641,30	166.603,55	139.319,30	130.574,65	136.657,00
Vis- en rietvelden	302,30	159,00	159,50	128,00	128,00
Vleesstallen	204,00	204,00	488,25	472,50	535,50
Visbanken	1.377,60	1.377,60	1.377,60	1.377,60	1.377,60
Graven en zerken	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Subsidien/Extraordinaris	80.053,30	2.853,75	25.960,35	672,00	91.393,95
Totaal inkomsten	205.578,50	171.197,90	167.305,00	140.345,85	230.092,05
Uutgeeff					
Trekgelden	918,00	954,00	1.018,00	918,00	1.018,00
Wedden en pensioenen	41.660,90	41.107,60	39.655,10	39.447,80	40.577,60
Timmerlieden	6.072,20	7.896,55	11.545,80	2.743,45	15.969,90
Metselaars	3.989,25	2.926,15	5.183,95	1.227,10	7.357,85
Grondwerkers	10.987,25	11.396,00	19.457,05	4.601,95	29.628,25
Karrelieden	2.544,95	2.491,80	4.134,15	895,00	4.067,90
Ijzerwerkers	4.710,95	5.046,20	7.626,20	1.822,20	7.992,10
Haver en hooi	1.195,85	1.014,60	2.019,80	344,25	2.469,70
Wiel- en wagenmakers	503,90	464,60	1.951,85	0,00	0,00
Houtwerk	7.490,80	5.293,45	13.231,45	2.879,20	17.374,50
Gebakken steen	4.266,05	3.809,20	3.446,15	734,95	4.818,20
Opzetten en schoonmaken van steen	0,00	0,00	261,85	58,45	485,75
Kalk en tras	1.867,90	695,25	2.790,45	448,25	4.345,75
Leidekkers	957,95	1.347,50	641,00	76,15	2.486,05
Turf, kaarsen en brandhout	4.281,40	3.971,80	6.178,90	991,35	4.734,10
Stratenmakers en steenhouwers	865,50	867,00	1.051,40	159,15	1.041,60
Bezem- en mandemakers	140,40	96,60	144,50	0,00	130,15
Schuit- en wagenvrachten	718,50	689,75	777,95	115,60	571,85
Heren vacantien	4.010,55	4.066,90	3.149,90	808,25	3.309,80
Boden vacantien	1.326,90	3.335,70	2.086,15	476,35	804,60
Hardsteen, straatsteen, etc.	465,55	399,95	2.641,80	515,90	5.202,45
Glasmakers	292,90	580,00	1.090,20	1.000,00	1.098,90
Loodgieters	635,00	1.232,40	832,10	391,00	2.144,50
Schilders	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Teerkosten (voedsel)	0,00	0,00	2.293,30	1.267,25	3.830,45
Nieuwe werken	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Het huis in Den Haag	0,00	0,00	^A 3.054,45	284,50	0,00
Extraordinaris uitgaven	76.309,30	53.873,45	23.767,45	59.170,00	53.808,90
Salaris op 't sluiten der rekening	118,00	115,80	153,00	111,40	143,20
Totaal uitgaven	176.329,95	153.672,25	160.183,90	121.487,50	215.412,05
Resultaat	29.248,55	17.525,65	7.121,10	18.858,35	14.680,00
Overgeboekt?	Nee	Nee	Ja	Nee	Ja

^A Dit herenhuis met tuin, stal en koetshuis was in 1650 aangekocht. In 1654 besloot de stadsregering het pand te vertimmeren tot logement voor de heren gedeputeerden ter dagvaart. Vgl.: C.H. Peters, 'Het logement der stad Rotterdam te 's-Gravenhage', in: *RJB* II.5 (1917) 84-86.

	1658	1659	1660	1661	1662	1663
<i>Ontfang</i>						
Overgeboekt resultaat	14.680,00	0,00	-784,50	0,00	0,00	740,00
Accijnzen	137.931,50	132.283,05	139.850,95	143.804,95	135.161,45	142.857,35
Vis- en rietvelden	153,20	153,20	153,20	153,20	153,20	153,20
Vleesstallen ^A	504,00	551,25	496,25	519,75	504,00	472,00
Visbanken	1.444,80	1.377,60	1.377,60	1.377,60	1.377,60	1.377,60
Graven en zerken	0,00	1.320,00	720,00	480,00	480,00	76.596,95
Subsidie/Extraordinaris	3.272,30	68.388,40	12.500,15	86.587,40	96.996,45	35.253,30
Totaal inkomsten	157.985,80	204.073,50	154.313,65	232.922,90	234.672,70	257.450,40
Uutgeeff						
Trekgelden	1.018,00	618,00	1.018,00	1.068,00	856,00	1.174,00
Wedden	39.556,10	39.970,80	40.589,95	41.730,85	40.974,20	42.015,20
Timmerlieden	2.808,00	15.690,55	3.065,80	16.074,20	8.505,05	8.278,10
Metselaars	966,60	7.115,85	1.063,05	4.199,15	3.070,45	2.922,30
Grondwerkers	4.621,25	23.303,90	3.116,95	12.132,75	12.694,55	17.297,80
Karrelieden	974,50	4.447,30	596,45	2.483,40	2.433,75	2.445,80
Ijzerwerkers	3.332,80	9.328,50	1.043,65	5.036,50	5.970,50	1.544,75
Haver en hooi	394,85	2.796,15	0,00	2.086,05	1.787,95	1.272,40
Wiel- en wagenmakers	0,00	130,75	0,00	0,00	0,00	0,00
Houtwerk	9.087,65	22.353,85	2.817,15	8.736,70	16.486,15	12.224,90
Gebakken steen	218,50	5.727,70	1.451,45	3.421,45	4.756,05	7.968,75
O&S van steen	13,55	470,90	113,25	551,65	381,75	649,65
Kalk en tras	100,00	4.397,35	434,90	3.167,75	3.283,35	5.988,05
Leidekkers	902,30	1.415,40	33,15	582,30	1.932,95	1.117,05
Turf, kaarsen, etc.	657,35	5.683,20	437,35	3.423,65	3.696,45	3.814,25
Stratenmakers etc.	212,75	1.636,80	303,00	1.409,75	897,45	1.895,20
Bezem- en mandemkrs.	31,30	180,15	24,30	0,00	161,45	6,00
Schuit- en wagen.	209,20	731,05	95,10	380,90	787,40	1.132,60
Heren vacantien	1.430,65	3.817,30	499,10	2.161,20	1.986,10	2.226,75
Boden vacantien	0,00	2.059,55	73,70	570,75	732,35	447,25
Hard-, straatsteen, etc.	4.602,95	2.399,45	132,00	3.006,45	2.161,10	0,00
Glasmakers	775,35	1.287,50	465,05	835,45	338,45	808,95
Loodgieters	1.789,10	2.573,75	175,15	2.263,10	4.138,10	10.115,20
Schilders	0,00	0,00	0,00	605,05	258,30	821,65
Teerkosten (voedsel)	764,80	798,20	262,55	1.662,05	808,60	1.869,75
Nieuwe werken	0,00	0,00	0,00	14.633,50	20.691,00	18.719,15
Het huis in Den Haag	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Extraordinaris uitgaven	75.555,90	45.789,05	77.426,40	91.780,80	18.158,85	81.566,40
Salaris op het sluiten	94,80	135,00	89,80	127,00	125,40	133,60
Totaal uitgaven	150.118,25	204.858,00	135.327,25	224.130,40	158.073,70	228.455,50
Resultaat	7.867,55	-784,50	18.986,40	8.792,50	76.599,00	28.994,90
Overgeboekt?	Nee	Ja	Nee	Nee	Ja	Nee

^A In 1619 besloot de stadsregering tot de bouw van een nieuwe vleeshal voor het beenhakkergilde. Het pand aan de Huibrug deed al snel na de stichting ook dienst voor anatomielessen. Pas in 1927 werd de vleeshal verplaatst naar een abattoir. Vgl.: J. Verheul, 'De voormalige vleeschhal aan de gedempte botersloot te Rotterdam', in: *RJB* IV.5 (1937) 171-178.

Bron: GAR, OSA, inv.nr. 3094-3106.

Appendix III: stadsrekening Extraordinaris 1653-1673

	1653	1654	1655	1656	1657
<i>Ontfang</i>					
Overgeboekt resultaat vorig jaar	40.251,05	0,00	26.938,25	0,00	-587,75
Heerlijke goederen	713,00	713,00	676,00	663,00	663,00
Wind- en molenplaatsen	202,00	202,00	202,00	202,00	196,00
Landpachten in het hof van Wena	395,25	391,75	388,75	388,75	388,75
Huur van blekerij en landpachten	1.189,15	1.092,00	1.421,60	1.421,60	1.271,60
Huur van huizen en erven	4.311,00	2.954,00	2.904,00	2.736,00	2.796,00
Erfpachten	15,00	15,00	15,00	15,00	15,00
Lijfrenten op het Gemene Land	200,00	200,00	200,00	200,00	200,00
Losrenten/interesten Gemene Land	30.305,75	30.305,80	30.305,80	27.265,80	^A 23.147,50
Obligatie tot laste van de Admiraliteit	5.000,00	5.000,00	5.000,00	5.000,00	0,00
Losrenten op particulieren	74,10	74,10	116,60	116,60	74,10
Obligatie tot laste van Grote Visserij	800,00	650,00	800,00	800,00	800,00
Kortingen van lijf- en losrenten	3,30	4,90	3,15	4,70	4,70
Extraordinaris ontvang van subsidien	639,15	30.061,00	24.755,00	148.435,00	59.708,45
Verponding	^B 89.419,75	59.674,00	59.675,50	60.363,75	60.832,10
Opgelichte penningen	0,00	14.700,00	7.200,00	132.207,45	6.800,00
Lijfrentenemissie ^C	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Totaal	173.518,50	146.037,55	160.601,65	379.819,65	156.309,45
Uutgeeff					
Lijfrenten	2.396,10	2.057,85	2.001,30	1.889,45	1.471,75
Losrenten particulieren	23.177,35	22.584,25	22.263,80	18.148,40	19.798,05
Losrenten gasthuis	1.967,70	1.967,85	1.967,85	1.967,85	1.945,50
Losrenten weeshuis	2.682,30	2.682,30	2.682,30	2.682,30	2.768,50
Losrenten vrouwenhuis	887,35	927,35	927,35	927,35	873,35
Losrenten leprooshuis	588,15	588,15	588,15	588,15	588,15
Losrenten pesthuis	378,90	378,90	378,90	378,90	433,90
Losrenten oudemanhuis	596,00	596,00	596,00	596,00	691,50
Erfpachten	268,70	268,70	268,70	268,70	266,60
Interesten van obligaties	1.496,00	1.376,00	1.388,00	1.388,00	478,50
Afgeloste penningen/capitalen	10.343,10	25.655,55	549,20	267.113,20	22.277,10
Extraordinaris uitgaven	122.495,85	58.830,80	119.489,25	83.272,10	99.711,35
Salaris op het sluiten van de rekening	1.709,80	1.185,60	1.195,50	1.187,00	1.182,20
Totaal	168.987,30	119.099,30	154.296,30	380.407,40	152.486,45
Resultaat	4.531,20	26.938,25	6.305,35	-587,75	3.823,00
Overgeboekt?	Nee	Ja	Nee	Ja	Nee

^A Op 7 augustus 1655 gingen alle Hollandse steden (op Leiden na) akkoord – zij het met tegenzin – met de verlaging van 5% naar 4%. Vgl.: Houtzager, *Hollands los- en lijfrenteleningen*, 165; paragraaf 3.5.

^B De verponding van 1652 werd met 50% verhoogd vanwege de Engelse Oorlog. Vgl.: 'Oorlogsbelasting in 1652', in: *RBJ* II.3 (1915) 49.

^C 'Lijfrentenemissie' is geen post op de stadsrekening, maar een onderdeel van 'Opgelichte penningen'. Deze post heb ik toegevoegd zodat het aandeel van de lijfrenten in de totale schuld enigszins duidelijk wordt.

	1658	1659	1660	1661	1662
<i>Ontfang</i>					
Overgeboekt resultaat	0,00	416.10	0,00	16.304,10	0,00
Heerlijke goederen	663,00	663,00	677,50	683,00	663,00
Wind- en molenplaatsen	196,00	202,00	196,00	202,00	202,00
Landpachten Wena	388,75	388,75	388,75	388,75	388,90
Huur blekerij/landpachten	1.177,30	1.517,00	1.649,00	1.926,00	2.193,00
Huur van huizen en erven	3.663,00	3.003,00	2.952,00	3.765,00	4.299,25
Erfpachten	15,00	15,00	15,00	15,00	15,00
Lijfrenten gemene land	200,00	200,00	200,00	200,00	200,00
Losrenten/interesten op het G.Land	23.147,50	23.147,50	23.147,50	23.147,50	23.147,45
Obligatie tot laste van de Admiraliteit	0,00	0,00	2.400,00	2.400,00	2.400,00
Losrenten op particulieren	768,60	539,75	539,75	1.039,75	1.039,75
Obligatie tot laste van Grote Visserij	640,00	640,00	640,00	640,00	640,00
Kortingen renten ^A	4,70	4,70	4,70	3,05	3,05
Extraordinaris Ontfang van subsidien	35.598,30	44.338,85	29.677,85	10.613,70	25.469,55
Verponding ^B	60.979,50	61.012,50	61.059,00	61.197,75	61.484,75
Opgelichte penningen	10.650,00	800,00	2.000,00	9.500,00	0,00
Lijfrentenemissie	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Totaal	138.091,65	136.472,05	125.547,05	132.025,60	122.145,70
Uutgeeff					
Lijfrenten	1.220,75	924,35	880,80	779,65	671,75
Losrenten particulieren	18.114,65	18.324,75	18.300,45	18.225,50	15.860,45
Losrenten gasthuis	1.791,75	1.791,75	1.791,75	1.791,75	1.791,75
Losrenten weeshuis	2.556,95	2.556,95	2.557,40	2.556,85	2.556,95
Losrenten vrouwenhuis	811,40	811,40	811,40	811,40	811,40
Losrenten leprooshuis	514,60	514,60	514,60	514,60	514,60
Losrenten pesthuis	394,75	394,75	394,75	394,75	394,75
Losrenten oudemanhuis	661,50	661,50	661,50	661,50	661,50
Erfpachten	263,70	263,70	263,70	26,00	26,00
Interesten van obligatien	444,50	624,50	624,50	624,50	444,50
Afgeloste capitalen ^C	9.126,70	1.540,40	16.104,90	8.743,10	812,00
Extraordinaris uitgaven	100.592,90	75.947,65	65.163,80	90.927,65	60.753,90
Salaris sluiten rekening	1.181,40	1.179,00	1.179,40	1.180,60	1.180,60
Totaal	137.675,55	105.535,30	109.248,95	127.237,85	86.480,15
Resultaat	416,10	30.936,75	16.298,10	4.787,75	35.665,55
Overgeboekt?	Ja	Nee	Ja	Nee	Ja

^A Over losrenten werd 6 procent belasting geheven, over lijfrenten $3\frac{1}{8}$ procent; Vgl. paragraaf 3.2.

^B Deze bedragen waren elk jaar inclusief ongeveer duizend gulden aan 'brandemmergeld'. Dit geld kwam ten goede aan het stadsbestuur, de verponding werd afgedragen aan de Ontfanger Generael (Extraordinaris uitgeef).

^C Meestal waren deze bedragen ook inclusief een jaar interest over de afgeloste lening. Dus het feitelijk afgeloste bedrag ligt circa 5 to 10 procent lager.

	1663	1664	1665	1666	1667
Ontfang					
Overgeboekt resultaat	35.665,55	0,00	24.694,35	0,00	80.954,50
Heerlijke goederen	663,00	664,00	687,25	738,00	663,00
Wind- en molenplaatsen	202,00	218,00	218,00	218,00	218,00
Landpachten Wena	388,65	388,65	388,65	388,65	388,65
Huur blekerij/landpachten	2.130,65	2.253,25	2.229,90	2.056,50	1.636,50
Huur van huizen en erven	3.850,00	2.546,50	2.339,50	2.300,50	2.503,00
Erfpachten	15,00	15,00	15,00	15,00	15,00
Lijfrenten gemene land	200,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Losrenten/interesten G.L.	23.147,50	23.147,50	23.147,50	23.154,75	23.157,75
Obligatie Admiraliteit	2.400,00	1.950,00	1.200,00	1.200,00	1.200,00
Losrenten op particulieren	500,00	1.277,80	1.150,00	352,00	352,00
Obligatie Grote Visserij	640,00	520,00	304,00	304,00	0,00
Kortingen renten	3,05	2,25	2,25	3,05	0,00
Extraordinaris subsidien	203.411,05	35.974,55	23.740,60	52.032,95	796,55
Verponding	61.661,25	62.586,55	62.883,70	95.856,50	95.938,00
Opgelichte penningen	0,00	0,00	11.100,00 ^A	121.440,20	13.205,80
Lijfrentenemissie	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Totaal	334.877,70	131.544,05	154.100,70	300.060,10	221.028,75
Utgeeff					
Lijfrenten	565,50	556,95	443,10	399,75	291,05
Losrenten particulieren	14.052,85	11.350,10	11.362,70	10.552,55	10.693,30
Losrenten gasthuis	1.791,75	1.791,75	1.791,75	1.791,75	1.791,75
Losrenten weeshuis	2.556,95	2.556,95	2.556,95	2.556,95	2.556,95
Losrenten vrouwenhuis	811,40	811,40	811,40	811,40	811,40
Losrenten leprooshuis	514,60	514,60	514,60	514,60	514,60
Losrenten pesthuis	394,75	394,75	394,75	394,75	394,75
Losrenten oudemanhuis	661,50	661,50	661,50	661,50	661,50
Erfpachten	28,10	28,10	28,10	6,00	50,20
Interesten van obligatien	444,50	339,65	1.995,50	7.092,70	9.408,85
Afgeloste capitalen	283.241,60	4.115,00	17.393,40	7.559,70	14.660,80
Extraordinaris uitgaven	35.100,00	82.549,75	111.563,65	2.460,20	31.919,40
Ontfanger Generael ^B				90.402,85	90.402,85
Commissarissen wisselbank ^C				92.255,90	30.134,30
Salaris sluiten rekening	1.195,80	1.179,20	1.288,65	1.645,00	1.645,60
Totaal	341.359,30	106.849,70	150.806,05	219.105,60	195.937,30
Resultaat	-6.481,60	24.694,35	3.294,65	80.954,50	25.091,45
Overgeboekt?	Nee	Ja	Nee	Ja	Nee

^A Het betreft hier vrijwel uitsluitend kortlopende schulden. Zie ook Appendix IV.

^B Deze post deed in 1666 zijn intrede. Voorheen stond dit bedrag onder 'Extraordinaris uitgeef'.

^C Idem.

	1668	1669	1670	1671	^A 1672	1673
Ontfang						
Overgeboekt resultaat	0,00	0,00	32.624,85	0,00	0,00	61.506,30
Heerlijke goederen	663,00	667,00	667,00	667,00	667,00	768,70
Wind- en molenplaatsen	218,00	212,00	212,00	212,00	218,00	218,00
Landpachten Wena	388,65	388,65	388,65	388,65	388,75	388,95
Huur blekerij/landpachten	1.311,50	1.224,15	1.133,50	788,45	1.157,40	837,80
Huur van huizen en erven	2.370,35	2.160,00	2.225,00	2.069,65	2.595,00	2.341,00
Erfpachten	15,00	15,00	15,00	15,00	15,00	15,00
Lijfrenten gemene land	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Losrenten/interesten G.L.	23.157,75	23.157,75	23.157,75	23.157,75	23.157,65	23.157,75
Obligatie Admiraliteit	1.200,00	1.200,00	1.200,00	1.200,00	1.200,00	1.200,00
Losrenten op particulieren	352,00	552,00	532,00	525,00	580,00	530,00
Obligatie Grote Visserij	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Kortingen renten	2,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Extraordinaris subsidien	246.562,45	139.686,70	4.715,90	81.800,00	45.250,40	12.638,40
Verponding	64.268,80	64.337,40	64.373,00	64.443,15	96.165,60	64.396,90
Opgelichte penningen	2.100,00	0,00	0,00	28.700,70	47.781,50	20.500,00
Lijfrentenemissie		0,00	0,00	0,00	145.987,50	0,00
Totaal	342.609,75	233.600,65	131.244,65	203.967,35	365.163,80	188.498,80
Uutgeeff						
Lijfrenten	207,65	167,60	139,60	89,60	38,65	16.851,90
Losrenten particulieren	10.484,70	10.909,65	10.819,75	10.818,70	10.833,30	10.888,75
Losrenten gasthuis	1.791,75	1.791,65	1.791,65	1.791,65	1.791,65	1.791,75
Losrenten weeshuis	2.556,95	2.556,95	2.556,95	2.556,95	2.556,95	2.556,95
Losrenten vrouwenhuis	811,40	811,40	811,40	811,40	811,40	811,40
Losrenten leprooshuis	514,60	514,60	514,60	514,60	514,60	514,60
Losrenten pesthuis	394,75	394,75	394,75	394,75	394,75	394,75
Losrenten oudemanhuis	661,50	661,50	661,50	661,50	661,50	661,50
Erfpachten	22,10	7,10	43,10	28,10	88,10	23,20
Interesten obligatien	12.002,50	3.577,50	2.157,75	2.252,25	1.188,25	2.063,25
Afgeloste capitalen	204.106,15	116.164,25	609,85	7.028,25	2.201,70	4.673,00
Extraordinaris uitgaven	16.237,25	2.005,80	5.161,35	115.351,60	92.467,00	15.024,50
Ontfanger Generael	60.268,60	60.268,65	60.268,60	60.268,60	90.402,85	60.268,60
C'sen wisselbank	30.000,00	0,00	43.642,65	0,00	98.388,05	83.312,50
Salaris sluiten rekening	1.485,20	1.144,40	1.141,40	1.149,00	1.318,75	769,00
Totaal	341.545,10	200.975,80	130.714,90	203.716,95	303.657,50	200.605,65
Resultaat	1.064,65	32.624,85	529,75	250,40	61.506,30	-12.106,85
Overgeboekt?	Nee	Ja	Nee	Nee	Ja	Nee

Bron: GAR, OSA, inv.nr. 3164-3185.

^A Het jaar 1672 kende vanwege de wetsverzetting twee stadsbesturen, en daarmee ook twee verschillende thesaurieren extraordinaris. Deze cijfers zijn de totalen van de twee boekjaren '1672'.

Appendix IV: Rotterdams jaarlijkse interestlast 1653-1673

Jaar ^A	Lijfrenten	Losrenten op particulieren	Losrenten Godshuizen	Obligatiën	Totale interestlast	Als % van de totale uitgaven ^B
1653	2.396,10	23.177,35	7.369,10	1.496,00	34.438,55	4,91
1654	2.057,85	22.584,25	7.409,25	1.376,00	33.427,35	3,56
1655	2.001,30	22.263,80	7.409,25	1.388,00	33.062,35	4,67
1656	1.889,45	18.148,40	7.409,25	1.388,00	28.835,10	13,19
1657	1.471,75	19.798,05	7.567,50	478,50	29.315,80	5,2
1658	1.220,75	18.114,65	6.994,65	444,50	26.774,55	5,14
1659	924,35	18.324,75	6.994,65	624,50	26.868,25	3,93
1660	880,80	18.300,45	6.995,10	624,50	26.800,85	4,08
1661	779,65	18.225,50	6.756,85	624,50	26.386,50	4,82
1662	671,75	15.860,45	6.756,95	444,50	23.733,65	3,64
1663	565,50	14.052,85	6.759,05	444,50	21.821,90	15,64
1664	556,95	11.350,10	6.759,05	339,65	19.005,75	5,62
1665	443,10	11.362,70	6.759,05	1.995,50	20.560,35	7,33
1666	399,75	10.552,55	6.736,95	7.092,70	24.781,95	8,84
1667	291,05	10.693,30	6.781,15	9.408,85	27.174,35	7,21
1668	207,65	10.484,70	6.753,05	12.002,50	29.447,90	11,6
1669	167,60	10.909,65	6.737,95	3.577,50	21.392,70	9,39
1670	139,60	10.819,75	6.773,95	2.157,75	19.891,05	6,57
1671	89,60	10.818,70	6.758,95	2.252,25	19.919,50	10,23
1672	38,65	10.833,30	6.818,95	1.188,25	18.879,15	16,08
1673	16.951,00	10.999,75	6.754,15	2.062,25	26.559,05	5,10

Bron: GAR, OSA, inv.nr. 3164-3185.

^A Jaren waarin de Republiek met Engeland in oorlog was, zijn vet gedrukt.

^B De interestlast is in deze kolom uitgedrukt als een percentage van de totale *extraordinaris* uitgaven.

Archivalia

Nationaal Archief (NA) te 's-Gravenhage

Provinciale Resoluties, 1532-1807 (PR) 1.12.01

Inv.nr. 608-630.   *Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland, circa 1650-1690.*

Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam (GAR) te Rotterdam

Oud Stadsarchief (OSA)

- Inv.nr. 752:   *Finantienboek van Rotterdam, 1383-1744.*
- Inv.nr. 3071:   *Aantekeningen uit resoluties van vroedschap en burgemeesteren inzake financiële aangelegenheden, zeventiende en achttiende eeuw.*
- Inv.nr. 3094-3106:   *Thesaurier Ordinaris 1653-1665.*
- Inv.nr. 3164-3185:   *Thesaurier Extraordinaris 1653-1673.*
- Inv.nr. 3663:   *Blafferd van de lijfrenten verkocht door de stad Rotterdam 1653-1690.*
- Inv.nr: 4114:   *Quohier van den 200ste Penning van den Jare 1665.*
- Inv.nr: 4166:   *Quohier van't klein familien-geld, vande winsten, emolumenten ende prouffijten, over de Stad Rotterdam.*
- Inv.nr. 4184:   *Staat houdende overzicht van de opbrengst der gemene middelen van 1679-1699.*

Literatuur

Afkortingen tijdschriften

BMGN	<i>Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden.</i>
Holland	<i>Holland, regionaal-historisch tijdschrift.</i>
NEHA	<i>Economic and Social History in the Netherlands.</i>
NHB	<i>NEHA-Bulletin.</i>
RJB	<i>Rotterdams Jaarboekje.</i>
TvG	<i>Tijdschrift voor Geschiedenis.</i>
TvSG	<i>Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis.</i>
UH	<i>Urban History (Yearbook).</i>

Aston, Trevor (ed.), *Crisis in Europe, 1560-1660. Essays from Past and Present* (London 1965).

Aydelotte, William O., Allen G. Bogue en Robert William Fogel, 'Introduction', in: Idem (eds.), *The dimensions of quantitative research in history* (Princeton 1972).

Beliën, Herman, en Gert Jan van Setten (red.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991).

Benedict, Philip, *The faith and fortunes of France's Huguenots, 1600-85* (Aldershot / Burlington USA / Singapore / Sydney 2001).

Berends, R.E., *De ontwikkeling der Rotterdamsche gemeenteschuld van het jaar 1851 af tot den wereldoorlog* (Arnhem 1932).

'Beschryvinge van de eerste beginselen, privilegiën, oorlogen, regeringe ende gelegentheyd der Stede Rotterdam', in: J.H.W. Unger en W. Bezemer, *De oudste kronieken en beschrijvingen van Rotterdam en Schieland* (Rotterdam 1895).

Bijlsma, R., 'De opkomst van Rotterdams koopvaardij', in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* V.1 (1913).

Bijlsma, R., 'De Rotterdamsche vroedschappen en hun bedrijf, 1588-1648', in: *RJB* II.2 (1914).

Blaas, P.B.M., 'Stedelijke naijver. Een inleidende verkenning', in: P.B.M. Blaas en J. van Herwaarden (red.), *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* ('s-Gravenhage 1986).

Bonke, Hans, *De kleyne mast van de Hollandse coopsteden. Stadsontwikkeling in Rotterdam 1572-1795* (Amsterdam 1996).

Boom, H. ten, 'Rotterdam aan de vooravond van de Reformatie', in: *RJB* IX.1 (1983).

Boom, H. ten en B. Woelderink, *Inventaris van het oud archief van de stad Rotterdam, 1340-1813* (Rotterdam 1976).

Boone, Marc, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Gent 1990).

Boonstra, D.W.A., P.K. Doorn en F.M.M. Hendrickx, *Voortgezette statistiek voor historici* (Muiderberg 1990).

Bots, Hans, 'Pierre Bayle en de Rotterdamse Illustre School', in: *RJB* VIII.10 (1982).

Bots, H., G.H.M. Posthumus en F. Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid: de Hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam 1985).

Bouman, P.J. en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam* (Assen 1952).

Bruggeman, Jan en Paul van de Laar, 'Rotterdam als migrantenstad aan het einde van de negentiende eeuw', in: Paul van de Laar e.a. (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998).

Burgers, J.W.J. en E.C. Dijkhof, *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht* (Hilversum 1995).

Burke, Peter, *History and social theory* (Cambridge 1992).

Burke, Peter, 'The language of orders in early modern Europe', in: M.L. Bush (ed.), *Social orders and social classes in Europe since 1500: Studies in social stratification* (London and New York 1992).

Butel, M. 'Contribution à l'étude des olicharchies marchandes en France: quelques profils de marchands bordelais sous Louis XIV', in: Georges Livet en Bernard Vogler (red.), *Pouvoir, ville et société en Europe, 1650-1750* (Paris 1981).

Carmiggelt, A., A.J. Guiran en M.C. van Trierum, 'Rotta en de ouderdom van de Rotterdam. Twee onderwerpen in kort bestek uit het archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemspoortunnel te Rotterdam', in *RJB XI.6* (1998).

Carter, Harold, *An introduction to urban historical geography* (Frome, Somerset 1983).

Catterall, Doug, 'Scots migrant identity and public story-telling in early modern Rotterdam 1600-1700', in: Paul van de Laar (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998).

Clark, Peter, 'Introduction', in: Peter Clark (ed.), *Small towns in early modern Europe* (Cambridge / Paris 1995).

Cloppenburch, Johannes, *Christelijcke onderwijnsinge van woecker, interessen, coop van renten, ende allerleye winsten met gelt* (Amsterdam 1637).

Dam, Pieter van, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie I* (Den Haag 1927).

Dekker, P., 'Commandeurs ter walvisvaart uit het gebied van Maasmond en Lekstreek in de achttiende eeuw', in: *RBJ VIII.2* (1977).

Delvolve, Jean, *Religion, critique et philosophie positive chez Pierre Bayle* (Genève 1970).

Deursen, A. Th. van, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1790)', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Rijswijk 1993).

Diederiks, H.A., D.J. Noordam, G.C. Quispel en P.H.H. Vries, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 1987).

Dieleman, F.M., R.B. Jobse, G.A. Hoekveld, J. van Weesep, *Geografie van stad en platteland in de westerse landen* (Haarlem 1981).

Dillen, J.G. van, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* ('s-Gravenhage 1970).

Dokkum, H.W., e.a., *Oude Dordtse Lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1983).

Doortmont, Michel, 'Britse kooplieden in Rotterdam in de achttiende eeuw', in: Paul van de Laar (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998).

Doortmont, M.R. en R. Vroom, 'Little London'. Engelse kooplieden in de achttiende en begin negentiende eeuw', in : *RBJ IX.3* (1985).

Doyle, William 'Myths of order and ordering myths', in: M.L. Bush (ed.), *Social orders and social classes in Europe since 1500: Studies in social stratification* (London and New York 1992).

Engelbrecht, E.A., *De vroedschap van Rotterdam 1572-1795* (Rotterdam 1973).

Fockema Andreae, S.J., 'Het Rotterdamse oproer van 1690', in *RJB V.7* (1949).

Friedrichs, Christopher R., *The early modern city 1450-1750* (London and New York 1995).

Frijhoff, Willem, 'Beelden, verhalen, daden: stadscultuur', in: Idem, e.a., *De Rotterdamse cultuur in elf spiegels* (Rotterdam 1993).

Frijhoff, W.Th.M., 'Modèles éducatifs et circulation des hommes: les ambiguïtés du seconde Refuge', in: *La révocation de l'Édit de Nantes et les Provinces-Unies 1685* (Amsterdam en Maarssen 1985).

Gemeente op maat 1999 – Rotterdam. Centraal Bureau voor de Statistiek (Voorburg/Heerlen 1999).

Gibbs, G.C., 'The role of the Dutch Republic as the intellectual entrepôt of Europe in the seventeenth and eighteenth centuries', in: *BMGN* 86 (1972).

Gibbs, G.C., 'Some intellectual and political influences of the Huguenot Emigrés in the United Province', in *BMGN* 90 (1976).

Gouw, J.L. van der, 'Schieland als koloniaal gebied van Rotterdam', in: *RJB* VIII.2 (1977).

Gras, Henk en Philip Hans Franses, 'Toneelverval getoetst. Een statistische analyse van het theaterbezoek te Rotterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *TvSG* 24 (1998).

Grimm, Peter (red.), *Heeren in zaken. De kamer Rotterdam van de Verenigde Oostindische Compagnie* (Zutphen 1994).

Grimm, Peter, 'Rotterdam en de Verenigde Oostindische Compagnie', in *RJB* X.4 (1996).

Hamlyn, D.W., *The Penguin history of western philosophy* (London 1990).

Hart, M.C. 't, *In quest for funds. Warfare and state formation in the Netherlands, 1620-1650* (Leiden 1989).

Hart, M. 't, 'Public loans and moneylenders in the seventeenth century Netherlands', in: *NEHA* 1 (1989).

Hart, Marjolein 't, 'The merits of a financial revolution: public finance, 1550-1700', in: Marjolein 't Hart, Joost Jonker and Jan Luiten van Zanden (eds.), *A financial history of The Netherlands* (Cambridge 1997).

Hart, Marjolein 't, 'Tussen kapitaal en belastingmonopolie. Interne grenzen aan staatsvorming in Nederland', in: Henk Flap en Marco H.D. van Leeuwen (red.), *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen* (Hilversum 1994).

Harten, J.D.H., 'Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw', in: *Holland* 10 (1978).

Hazewinkel, H.C., 'Een Rotterdamsche tontine', in: *RJB* III.10 (1932).

Hazewinkel, H.C., 'Feijenoord', in: *RJB* IV.5 (1937).

Hazewinkel, H.C., *Geschiedenis van Rotterdam* I (vernieuwde druk; Rotterdam 1974).

Hazewinkel, H.C. en J.E. van der Pot, *Vier eeuwen Rotterdam. Citaten uit reisbeschrijvingen, rapporten, redevoeringen, gedichten en romans, 1494-1940* (Rotterdam 1940).

Heer, Cornelis de, *Bijdrage tot de financiële geschiedenis der Oost-Indische Compagnie* ('s-Gravenhage 1929).

Heijden, Manon van der, 'Stadsrekeningen, stedelijke financiën en historisch onderzoek', in: *NHB* 14 (1999).

Hepp, N., 'Les nations européennes sous le regard des mémoralistes français du temps de Louis XIV et de Mazarin', in: Georges Livet et Bernard Vogler, *Pouvoir, ville et société en Europe, 1650-1750* (Paris 1981).

Herwijnen, G. van, *Bibliografie van de stedengeschiedenis van Nederland* (Leiden 1978).

Hessen, J.S. van, e.a. (red.), *Wegwijzer in de sociologie* (Amsterdam 1972).

Houtzager, D., *Hollands lijf- en losrenteleningen vóór 1672* (Schiedam 1950).

Jaher, Frederic Cople, *The rich, the well born, and the powerfull. Elites and upper classes in history* (Chicago/London 1973).

Jansen, Harry S.J., 'Wrestling with the angel: on problems of definition in urban historiography', in: *Urban History* 23 (1996).

Japikse, N. *Notulen der Staten van Holland (1671-1675)* (Amsterdam 1903).

Knippenberg, Hans, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen / Maastricht 1992).

Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van de Nederlandse toponiemen* (Amsterdam 1988).

Laar, P. van de, 'Geschiedschrijving Rotterdam vanaf circa 1400', in: *NHB* 10.1 (1996).

Laar, P.Th. van de, *Veranderingen in het geschiedbeeld van de koopstad Rotterdam* (Rotterdam 1998).

Laar, Paul van de en Arie van der Schoor, 'Een nieuwe stadsgeschiedenis voor Rotterdam' in: *Holland Historisch Magazine*, 4 (1999) oktober 1999.

Laar, Paul van de, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000).

Laar, Paul van de e.a., 'Inleiding. Vier eeuwen migratie: bestemming Rotterdam', in: Paul van de Laar (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998).

Leeuwen, Marco H.D. van, *Zoeken naar zekerheid I: De rijke Republiek. Gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800* (Amsterdam 2000).

Lesger, Clé 'Intraregional trade and the port system in Holland, 1400-1700', in: *NEHA* 4 (1992).

Lintelum, C. te, *Rotterdam in den loop der eeuwen. Deel 1* (Rotterdam 1909).

Mentink, G.J. en A.M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17de en 18e eeuw* (Rotterdam 1965).

Meyer, Godelieve M. de, 'De menselijke taal van stadsrekeningen', in: *Spiegel Historiae* 2 (1967).

Mousnier, Roland, *Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours* (Paris 1969).

Mousnier, Roland, 'Présentation', in: Roland Mousnier (red.), *Problèmes de stratification sociale. Actes du Colloque International (1966)* (Paris 1968).

Moquette, H.C.H., 'De strijd op economisch gebied tusschen Rotterdam en Dordrecht', in: *TvG* 41 (1926).

Munck, Thomas, *Seventeenth century Europe. State, conflict and the social order in Europe 1598-1700* (London 1990).

Nierop, Henk van, 'Popular participation in politics in the Dutch Republic', in: Peter Blicke (ed.), *Resistance, representation and community* (Oxford 1997).

Nusteling, P.H., 'Strijd om de commerciële suprematie in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *NHB* 6 (1992).

Okkema, Johan (red.), *De staatnamen van Rotterdam. Verklaring van alle bestaande en van verdwenen straatnamen* (Rotterdam 1992).

Onishi, Yoshiyuki 'Residential patterns in eighteenth century Rotterdam: a historical case study', in: *RJB* X.4 (1996).

'Oorlogsbelasting in 1652', in *RBJ* II.3 (1915).

Pennington, D.H., *Europe in the seventeenth century* (London and New York 1989).

Peters, C.H., 'Het logement der stad Rotterdam te 's-Gravenhage', in: *RJB* II.5 (1917).

Pijnenburg, W.J.J. en T.H. Schoonheim, *Middelnerlands lexicon* (Amsterdam 1997).

Ralph, Philip Lee e.a., *World Civilizations. Their history and their culture 1* (New York and London 1997).

Regt, Ali de, 'Huwelijk en geld. Veranderingen in de vermogenspositie van gehuwde vrouwen', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 17 (1997).

Roegiers, J. en N.C.F. van Sas, 'Revolutie in noord en zuid (1780-1830)', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Rijswijk 1993).

Romein, Jan en Annie, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. I: 14e – 16e eeuw* (Amsterdam 1947).

Ronaldus, Cornelia W., 'Adriaen Paets, een republikein uit de nadagen', in: *TvG* 50 (1935).

Schöffer, Ivo, 'La stratification sociale de la Republique des Provinces Unies au xviie siècle', in: Roland Mousnier (red.), *Problèmes de stratification sociale. Actes du Colloque International (1966)* (Paris 1968).

Schoor, Arie van der, *Het ontstaan van de middeleeuwse stad Rotterdam. Nederzettingsgeschiedenis in het Maas-Merwedegebied van ca. 400 tot 1400* (Alphen aan den Rijn 1992).

Schoor, Arie van der, *Stad in aanwas. De geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999).

Schoots, Hans, 'De rechte lijn naar het paradijs: Rotterdams modernistische erfenis', in: Willem Frijhoff, et.al., *De Rotterdamse cultuur in elf spiegels* (Rotterdam 1993).

Sée, Henri, 'Le commerce des Hollandais à Nantes pendant la minorité de Louis XIV', in: *TvG* 41 (1926).

Silvera, Myriam, *Jacques Basnage. Corrispondenza da Rotterdam, 1685-1709* (Amsterdam en Maarssen 2000).

Sjoberg, Gideon, *The pre-industrial city, past en present* (New York and London 1960).

Sneller, Z.W., *Rotterdams bedrijfsleven in het verleden* (Amsterdam 1940).

Stadsmuseumkrant, tweede jaargang, nr. 5 (2001).

Sterkenburg, P.G.J. van, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands* (Groningen 1977).

Stuijvenberg, J.H. van, 'Traditionele en moderne economische geschiedenis', in: *Economisch- en Sociaal historisch jaarboek* 40 (1977).

Teixeira, L.F. de Mattos, *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland deel II* ('s-Gravenhage 1908).

Tracy, James D., *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the County of Holland, 1515-1565* (Berkley and Los Angeles 1985).

Unger, J.H.W., *De regeering van Rotterdam 1328-1892* (Rotterdam 1892).

Unger, J.H.W. en W. Besemer, *De oudste stadsrekeningen van Rotterdam* (Rotterdam 1899).

Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: D.P. Blok, et.al. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden (deel2)* (Haarlem 1982).

Veluwenkamp, J.W., 'Merchant colonies in the Dutch trade system (1550-1750)', in: C.A. Davids, W. Fritschy en L.A. Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid: studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden* (Amsterdam 1996).

Valk, Loes van der, 'Overheid en de ontwikkeling van het verzekeringswezen 1500-1815', in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam 1998).

Verheul, J., 'De voormalige vleeschhal aan de gedempte botersloot te Rotterdam', in: *RJB* IV.5 (1937).

Verwijs, D.E. en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek, I* ('s-Gravenhage 1885).

Vries, Jan de, *Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy, 1632-1839* (Berkeley 1978).

Vries, Jan de, 'De huishoudportemonnee en de spulletjes. Een poging zicht te krijgen op de gezinshuishouding vanaf de vijftiende eeuw', in: Anton Schuurman e.a. (red.) *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850* (Amsterdam 1997).

Vries, Joh. de, *Amsterdam-Rotterdam. Rivaliteit in economisch-historisch perspectief* (Bussum 1965).

Wagenvoort, H., *Tontines. Een onderzoek naar de geschiedenis van de lijfrenten bij wijze van tontines en de contracten van overleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Utrecht 1961).

Wielema, Michiel, *Filosofen aan de Maas. Kroniek van vijfhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam* (Baarn 1991).

Wiersum, E., 'Kralingsche buitenplaatsen', in: *RJB* II.5 (1917).

Wijsenbeek-Olthuis, Thera Francine, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987).

Witt, Johan de, *Waerdye van lyf-rente naer proportie van los-renten* (Amsterdam 1671).

Zanden, J.L. van, 'The Dutch economic history of the period 1500-1940: a review of the present state of affairs', in: *NEHA* 1 (1989).

Zanden, Jan Luiten van, 'Economic growth in the Golden Age: the development of the economy of Holland', in: *NEHA* 4 (1992).

Zijlmans, Jori, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw. Verenigingsvormen van het informele culturele leven te Rotterdam* (Den Haag 1999).